

BERTÉNYI IVÁN

A TOLDI SZERELME HERALDIKÁJA

„Monda nélkül . . . — vagyis legkisebb támasz nélkül a hagyomány vagy história részéről — egész epikai költeményt csak mintegy az ujjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam. Mert éreztem . . . hogy a mondai alap — bármily csekély és töredékes legyen — adja meg a költeménynek azt, amit én ’epikai hitelnek’ szoktam nevezni” — írja a költő műve előszavában,¹ s valóban: a mindig alapos Arany igazmondását mi sem bizonyítja inkább, mint az a Toldi Szerelme feldolgozásához gyűjtött jegyzeteket tartalmazó vaskos kézirat-csomó, melyet ma is őriz a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára.² Irodalomtörténészeink mindig különös figyelemmel fordultak Arany János művei felé, terjedelmes irodalom tárgyalja a költő forrásait. A Toldi Szerelme problematikája leginkább a századfordulón és az azt követő két évtizedben foglalkoztatta a filológusokat.³ Elsősorban az Aranytól felhasznált irodalmi és történeti források, hagyományok, mondák kimutatására törekedtek, s párhuzamot kerestek a világirodalom nagy époszai és a költő munkája közt. Arany János azonban nemcsak a történeti háttér megrajzolá-

¹ Arany János: Toldi szerelme. A Daliás Idők első és második dolgozata. Arany János Összes Művei, V. kötet. Sajtó alá rendezte VOJNOVICH GÉZA. Bp. 1953. (A továbbiakban: Krit. Kiad.) 7. p.

² Arany János: Toldiana. K. 505. jelzet.

³ RIEDL FRIGYES: Arany János. Budapest, 1887., HOFFMANN FRIGYES: Toldi Szerelme forrásai. Brassói áll. főreáliskola értesítője, 1891. Ismertetése: Itk. 1891 és E. Phil. K. 1892., TOLNAI VILMOS: Arany Toldi Szerelme XII. énekéhez. E. Phil. K. 1903., STAUD JÁNOS: A Toldi Szerelmének keletkezése. Érsekújvár, 1904., SZINNYEI FERENC: Arany Toldi Szerelmének forrásai. Bp. 1905. Magyar Irodalomtörténeti értekezések 6. (A továbbiakban Szinnyi I.), V. J.: Toldi Szerelme forrásaihoz. E. Phil. K. 1906., VÉRTESY JENŐ: Arany János heraldikája, Turul. 1908., FÓTI JÓZSEF: A Toldi-monda két idegen eredetű epizódja. Itk. 1908., KROFF LAJOS: A sírútlás meséje, Itk. 1910., GYÖRGY LAJOS: A Toldi Szerelme forrásaihoz. Erdélyi Múzeum 1911, GYÖRGY LAJOS: Arany Toldi Szerelme forrásaihoz. E. Phil. K. 1911, DOBÓCZI PÁL: A Toldi Szerelme forrásaihoz. Erdélyi Múzeum 1911., SZINNYEI FERENC: Adalékok a Toldi Szerelme forrásaihoz. E. Phil. K. 1911, SZEMKÓ ALADÁR: Toldi Szerelmének forrásaihoz. Irodalomtörténet, 1914, SZENTIRMAZ GIZELLA: A Toldi Szerelme és a Frithjof-rege. Bp. Sz. 1917., WEBER ARTUR: Irodalmi hatások a Toldi Szerelmében. BpSz. 1917, HELLER BERNÁT: A Niebelungen-ének hatásának további nyoma a Toldi Szerelmében. E. Phil. K. 1918., SZINNYEI FERENC: Arany Toldi Szerelmének forrásai. Irodalomtörténet, 1919. A T. Sz.-re vonatkozó irodalom jelentősebb darabjainak ismertetését lásd: GULYÁS PÁL: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1939. 782—3. p. és a Krit. Kiad. magyarúzó jegyzeteiben.

sánál tartotta szem előtt az epikai hitel önmaga számára megszabott követelményeit, hanem az események leírásakor, a díszletek rekonstruálásakor is figyelemmel kísérte és követte mindazokat az ismereteket, amelyekre a korabeli tudományos irodalom tanulmányozásával szert tehetett. A költő alaposágának, a forrásokhoz alkalmazkodásának köszönhető, hogy a Toldi Szerelme heraldikai szempontból is figyelemre méltó alkotás, s a címertanban járatos olvasó számára a mindenki részére adódó szépségeken túlmenő élvezetet nyújt. Az Arany-kutatók közül Staud János mutatott rá először a T. Sz. VII. éneke seregszemléjének tanulmányozása során az enumeráció nagy érdemére, „hogy hű a magyar családok heraldikájához”.⁴ Hamarosan ezután Szinnyei Ferenc is felfigyelt a címerleírások pontosságára és a költő egyéb forrásainak a felderítésével együtt megkísérelte a címerek eredetének a kimutatását.⁵ Helyesen ismert rá Budai Ferenc⁶ és Wagner Károly műveinek⁷ forrásként való felhasználására; az Arany-filológia akkori fejletlensége miatt azonban súlyos hibát követett el, amikor a címerek többségét Nagy Iván családtörténeti munkájából⁸ eredeztette. Szinnyei Ferenc még nem ismerte a T. Sz. geneziséjét, nem álltak rendelkezésére a költő kéziratái sem.⁹ Tévedése nyilvánvaló, hiszen a címerleírások a Daliás Idők 1853—54-ben keletkezett második dolgozatában már csaknem végleges formában szerepelnek. Nagy Iván munkájának I. kötete pedig csak 1857-ben jelent meg.

1908-ban Vértesy Jenő Arany János heraldikája c. munkájában¹⁰ foglalkozott a T. Sz. heraldikájával is. Az Arany-nál szereplő lovagi tornákról és párbajokról írt megjegyzéseire és elég szűkszavú címertani fejtegetéseire később még visszatérünk.¹¹ A címerek forrásának — Wagner mellett — ő is Nagy Ivánt nevezi meg Szinnyei I. nyomán. Munkája — a lovagi tornákról nyújtott alapos elemzése kivételével — általában erősen descriptív jellegű, megelégszik néhány heraldikai motívum elmondásával, a költő címertani alkotó tevékenységét azonban nem elemzi elég mélyrehatóan. Ahol ettől eltér (pl. Tar Lőrinc címerének bírálatában) ott is néha indokolatlanul bírál. Vértesy ugyanis hibáztatja Aranyt a zöld szín heraldikai mázsként való használatáért. Ő is azok közé a

⁴ STAUD JÁNOS: i. m. 44. p.

⁵ SZINNYEI I.

⁶ BUDAI FERENC: Magyarország polgári históriájára való lexikon. 1804. (A továbbiakban: Polg. Lex.)

⁷ CAROLUS WAGNER: Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum, quae iam intercederunt. Budae, 1778–80^{1.}, 1802^{2.} Mi a munka lényegében változatlan második kiadását idézzük. (A továbbiakban: Wagner).

⁸ NAGY IVÁN: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I—XII. kötet és pótkötet, Bp. 1857—1868, (A továbbiakban: Nagy Iván.)

⁹ SZINNYEI I.

¹⁰ Turul, 1908. évf.

¹¹ VÉRTESYÉ az érdem, hogy heraldikai szempontból először közeledett Arany János művészetéhez. A párbajokról és lovagi tornáról szóló részt alaposan feldolgozta, a költő címeralkotó művészetét azonban igen felületesen vizsgálta, és megelégedett a legközönségesebb következtetések levonásával. Az Arany-filológia fejletlensége mindenestre az ő munkáját is megnehezítette.

heraldikusok közé tartozik, akik a zöldről azt állítják, hogy kezdetben nem volt heraldikai szín. Állításával nem érthetünk egyet.¹² 1917-ben Weber Artur a párbajmotívumok kérdését vizsgálta.¹³ 1918-ban Heller Bernát szolt hozzá a Forgács-címer problematikájához,¹⁴ majd egy év múlva Szinnyei ismét terjedelmes tanulmányban értekezett a T. Sz. forrásairól.¹⁵ Munkájában összefoglalja az addigi — saját és más szerzőtől származó — eredményeket, ismét tárgyalja a címerek forrásait, s ezek közé Szentpétery Imre figyelmeztetése alapján felveszi Pray György Syntagmáját,¹⁶ Nagy Iván munkáját azonban, mint címerforrást — noha használati körét leszűkíti¹⁷ — nem veti el, a kronológiai nehézségeket Nagy Iván és Arany személyes érintkezésének feltételezésével próbálja áthidalni. Továbbra is megtartja forrásként (helyesen) Wagner Carolus Collectanea genealogico-históriáját és Budai Ferenc Polgári Lexikonát, a Csáky címer forrásaként azonban (a költő kézírata alapján tévesen) Kőváry Lászlónak Erdély nevezetes családairól megjelent munkáját jelöli meg.¹⁸ Vizsgálatának összegezéseként arra az eredményre jut, hogy az 1919-ben megjelent cikke és 1905-ben megjelent dolgozata együtt teljes áttekintést ad a T. Sz. forrásairól.¹⁹ Erről azonban szó sincs: sajnos még jelenleg sem tartunk ott, hogy a T. Sz. valamennyi forrását, illetőleg — témakörünkön belül maradva — valamennyi címer lelőhelyét pontosan kimutathassuk, de az eddigi téves nézetek bírálatával és a problémák megvilágításával közelebb juthatunk az igazsághoz. 1919 óta e téren jóformán semmi sem történt. Az Arany-kéziratok segítségével összeállított kritikai kiadás sem ment túl Nagy Iván forráskénti használatának cáfolatán, az így magyarázatlanul maradt címerek lelőhelyének a meghatározására azonban nem tett kísérletet. Szinnyei már 1919-ben felvette, hogy örvendetes volna, ha „a VII. énekben szereplő heraldikai résszel

¹² A zöld színt a szaktudósok többsége heraldikai máznak tartja. Már a Züricher Wappenrollében is szerepel. Lásd a problémát: BÁRCZAY OSZKÁR: A heraldika kézikönyve, Budapest, 1897. (A továbbiakban: Bárczay.) 57. és 453—454. old. ÁLDÁSY ANTAL is heraldikai máznak tekinti a zöldet időbeli megszorítás nélkül. (Áldásy Antal: Címertan. Bp. 1923.) 11. p. Aranyt már csak azért sem érheti Vértesy vádja, mert a költő forrása, PALMA KÁROLY is heraldikai máznak írja a zöldet címertani munkájában. (Heraldicae Regni Hungariae Specimen. Viennae, 1766. A továbbiakban: Palma.) Ő a következőket írja a heraldikai színekről: „Septem apud heraldicos censentur colores: Aureus, Argenteus, qui et metalli dicuntur, rubeus, caeruleus, viridis, purpureus ac niger. Palma, 137. p.

¹³ Irodalmi hatások a Toldi Szerelmében, BpSz. 1917.

¹⁴ A Niebelungen-ének hatásának további nyoma a Toldi Szerelmében. E. Phil. K. 1918.

¹⁵ SZINNYEI FERENC: Arany Toldi Szerelmének forrásai. Irodalomtörténet, 1919. (A továbbiakban: Szinnyei II.)

¹⁶ Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae. Budae. 1805. (A továbbiakban: Pray.)

¹⁷ SZINNYEI 1919-ben úgy vélte (Szinnyei II. 253—54. p.), hogy 1863-ban készült el a Daliás Idők második dolgozata. (A valóságban, mint az imént mondtuk, 1854-ben). 1861-ig NAGY IVÁN munkájának első nyole kötete megjelent (A—O-ig), így Szinnyeinek csak a P—Z betűvel kezdődő nevű szereplők címereit kellett „Nagy Iván szóbeli közlései”-vel magyaráznia.

¹⁸ KŐVÁRY LÁSZLÓ: Erdély nevezetes családai. Kolozsvár, 1854.

¹⁹ SZINNYEI II. 259. p.

szakmai szempontból is foglalkoznának”.²⁰ Jelen dolgozatunkban e két területen adódó problémákat vizsgáltuk meg, illetve próbáljuk megoldani. Tudjuk, hogy az épülő szocializmus korában a heraldikának, mint *öncélú* tudománynak nincs létjogosultsága,²¹ de mint *segédtudománynak* az eredményei minden bizonnyal hasznosíthatók (és reméljük, hogy e dolgozat is bizonyítja, hogy hasznosíthatók) lehetnek más tudományok problémáinak a megoldásához. A címerek tanulmányozása során alkalmunk nyílik bepillantást nyerni Arany alkotó műhelyébe, a heraldika segítségével teljesebben láthatjuk a költő művének szépségeit, a T. Sz. heraldikájának a tanulmányozása hozzásegít a T. Sz. teljesebb megértéséhez.

A Toldi Szerelme heraldikai forrásai

A T. Sz. megalkotásánál felhasznált források egy részére már a szakirodalom ismertetése során utaltunk. A krónikák (Budai Krónika, ill. a jegyzeteiben felhasznált Dubnici Krónika, Turóczy, Küküllei), Horváth Mihály munkája,²² Fessler Ignác műve,²³ Budai Ferenc Polgári Lexikona²⁴ és Szalay László „Magyarország története” alapján Arany kijegyzetelte I. Lajos egykorúit s a nápolyi hadjáratok történetét. Néhány címernél és zászlónál is — amint ezt majd a részletes vizsgálatnál látni fogjuk — (Laczfí sárkánya, a szerencsétlen Endre herceg halotti képe) e történeti forrásokat használta Arany. A történeti alakok felkutatása után a szereplők címereit kereste meg. A címerek főforrása — amint ez a későbbiekből kitűnik — Wagner Carolus²⁵ munkája volt a régi, kihalt magyar családokról.²⁶ A királyi címert és a Giléti-címert Pray György szfragisztkai munkája alapján alkotta meg.²⁷ Fontos forrása volt a költőnek Palma Carolus címertani könyve is,²⁸ heraldikai ismereteit

²⁰ SZINYEI II. 255. p.

²¹ A heraldika — természeténél fogva — szorosan összenőtt a genealógiával. Annak ellenére, hogy az Arany említette családok jórésze kihalt (a főforrás WAGNER olyan családokról írt, „*quae intercederunt*”), itt is leszögezzük, hogy tartózkodni fogunk minden — témánk megértéséhez nem okvetlenül szükséges — genealógiai fejtegetéstől. A heraldika és genealógia — sajnos — elég rossz emlékezetű tudománnyá vált hazánkban. Ennek ellenére — véleményünk szerint — ha szűk keretek közt is, van létjogosultságuk. A heraldika mint segédtudomány felhasználható az armális levelek diplomatikai vizsgálatánál, a régészeti, művészettörténeti emlékek datálásánál, fontos támpontot adhat a szfragisztkának, tanulmányozásával a feudális társadalom felépítményének egy fontos részét ismerjük meg stb. A genealógia — főleg az egyes országok uralkodó családjainak a genealógiája — a középkori diplomáciatörténet segédtudománya, s támpontokat nyújthat az uralkodó osztályok kebelén belül dülő rétegharcok megértéséhez és a középkori felépítmény ideológiájának a tanulmányozásához stb.

²² A Magyarok Története. Pápa, 1842—1846.

²³ Die Geschichten der Ungarn und ihren Landsassen. Leipzig 1815—1825.

²⁴ Magyarország Polgár históriájára való lexikon. Buda 1804.

²⁵ Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum, quae jam intercederunt, 1778—1780,¹ 1802.²

²⁶ Tabelláin a családok címerei többnyire pecsétárajzok alapján szerepelnek.

²⁷ Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae, Budae. 1805.

²⁸ Heraldicae Regni Hungariae Specimen, regia provinciarum, nobiliumque scuta complectens, Bécs, 1766.

főleg innen merítette. Szinnyei Ferenc szerint a Csáky-címer megalkotásánál Kőváry László könyvét is használta,²⁹ de a költő jegyzeteiben Kőváry neve helyett egy másik nevet találunk: Windisch.³⁰ E név előfordul a költő jegyzeteiben igen sok címertulajdonos neve mellett, s néhány címernek egyedüli forrása a Windisch nevével fémjelzett munka. Ennek a munkának a közelebbi meghatározására egyedül a kritikai kiadás egyik jegyzete tett kísérletet.³¹ „Néhány utalása szerint használta Arany *Windisch Károly Gottlieb* pozsonyi német tudós (1725—1793) valamely művét is. Lásd ezeket Szinnyei: Magyar írók és Petrik: Magyarország bibliográfiája 1712—1860. III. 851.” Voinovich álláspontja helyesnek mondható: Windisch János³² teológiai tanuló, akinek csak egy — testvérelével, Windisch Györggyel közösen írt — költeménye maradt ránk, tudomásunk szerint nem foglalkozott a címertannal. Windisch János Theophil orvosdoktor³³ és Windisch Lipót³⁴ orvosdoktor pedig csak orvosi tárgyú műveket írtak. Így valóban Windisch Károly Gottlieb, Pozsony város tudós polgármesterére kell gondolnunk, aki a tudományok majd minden ágával foglalkozó, európai tekintélyű és műveltségű tudós és jeles lapszerkesztő volt. Voinovich az ő valamelyik művét véli Arany János egyik forrásának. Sajnos azonban — úgy látszik — Karl Gottlieb Windisch mindennel foglalkozott, csak éppen heraldikával nem; egyetlen ismert és nyilvántartott nyomtatott munkájában sem találunk címerleírásokat, amelyeket Arany felhasználhatott volna. A nagy pozsonyi tudós munkái sorában a vallásos, a földrajzi és természettudományos művek mellett találkozunk ugyan történeti munkákkal is, de ezek vázlatos, rövid áttekintései a magyar históriának, heraldikai részeket nem tartalmaznak. Pukánszky Béla,³⁵ Angermayer Károly,³⁶ Kereszty Ignác³⁷ és Baán Kálmán³⁸ semmit sem tud a nagy tudós és lapszerkesztő heraldikai ténykedéseiről. A régebbi írók³⁸ is hallgatnak erről. Ez azt is kizárja gyakorlatilag, hogy a Windisch által szerkesztett valamely lapban legyen a kérdéses munka. Ez utóbbi ugyan tetszetős gondolat lenne, s támogatná az a tény is, hogy Windisch valóban igen sok folyóiratot szerkesztett, amelyek egy

²⁹ KŐVÁRY LÁSZLÓ: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854.

³⁰ MTA Kézirattár. K. 505.

³¹ Lásd Krit. Kiad. 564. p.

³² SZINNYEI FERENC: Magyar írók élete és munkái, XI. kötet, Budapest, 1914. 1573. p.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926.

³⁶ A Pressburger Zeitung története, Pozsony, 1896. (A Pressburger Zeitung hosszú időn keresztül Windisch szerkesztésében jelent meg).

³⁷ A magyar és magyarországi sajtó időrendi áttekintése, 1705—1867, Budapest, 1916.

³⁸ Magyar genealógiai és heraldikai forrásmunkák 1561—1932. Budapest, 1932.

³⁹ BALLUS PÁL: Beschreibung der Freystadt Pressburg, 1822., WALLASZKY PÁL: Conspectus reipublicae litterae in Hungaria. Nem tud Windisch heraldikai tevékenységéről WURZBACH „Biographisches Lexikon”-a (Wien, 1888., 294—296.) SZINNYEI JÓZSEF: Magyar Írók. XI. 1574—1575 és PETRIK i. m. 851. p. sem.

része ma már fel sem található, illetőleg csak néhány száma maradt fenn, de a gondolatot valószínűtlenné teszi az a tény, hogy a korabeli lapokon általában nem szokott feltűnő helyen előfordulni a szerkesztő neve, sőt gyakran feltüntetve sincs. Aligha hihető, hogy a költő egy eldugott helyen található névvel jelölte volna kéziratában forrását, s nemcsak néhányszor ugyanavval a névvel, hanem *mindig* Windisch névével. (Budai Polgári lexikonát hol Budai, hol Polg. Lex.-al jelöli, Prayt vagy csak a névvel, vagy a Syntagma szó kiírásával is.) A Windisch név kizárólagos használata a forrás megjelölésére azt is valószínűtlenné teszi, hogy a költő valamely olyan más által szerkesztett újságot használt volna, amelybe esetleg Windisch írt egy cikket: ez esetben a Toldiana kéziratok közt bizonyára előfordulna valamilyen utalás az újság címére, vagyis a pedáns Arany nem elégszik meg egyedül a Windisch név használatával. A Windisch név kizárólagos használata a forrás megjelölésére amellet szól, hogy nem folyóiratba írt cikk volt a keresett munka. A Szinyeyi-repertórium⁴⁰ sem tud Karl Gottlieb Windisch folyóiratba írt heraldikai művéről. Hol keressük hát a kérdéses munkát? A nagy pozsonyi tudós birtokában több kézirat gyűjtemény is volt, a kor tudósai általában gyűjtötték ezeket. 1764-ben „erwähnte er (ti. Windisch — B. I.) dass er ein Formularmanuscript in Mönchenschrift besäze.”⁴¹ Birtokában volt továbbá egy középfele német kézirat 1300-ból, amelyet 1765-ben a Pressburger Zeitungban eladásra felkínált.⁴² Fritz Valjavec még egy harmadik gyűjteményről, Johann Derschmann egy kéziratáról is megemlékezik, amely szintén Karl Gottlieb von Windisch tulajdonában volt. Ezek után — véleményünk szerint — alapos okunk van feltételezni, hogy amennyiben a kérdéses, Windisch névvel fémjelzett munka nem valamely ismeretlen, nyomtatott munka eddig meg nem talált példánya, úgy Arany János forrása valamely Windisch tulajdonában levő, ezideig elő nem került kézirat címergyűjtemény lehetett. Ehhez Windischnek nem kellett feltétlenül heraldikusnak lennie, egyszerűen ráírta nevét a birtokában levő régi kéziraatra, amely később — nem tudjuk, hogyan — Arany Jánoshoz került. Az ismét probléma, hogyan juthatott a kézirat címergyűjtemény Aranyhoz. Talán Szilágyi István fedezte fel azt is valahol, s juttatta el barátjának, esetleg a Tisza család birtokában lehetett, s tőlük kérte el a költő. Lehet az is, hogy a nagykőrösi gimnázium könyvtárában bukkant rá. A kérdéses munka előkerü-

⁴⁰ Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium. Történelem és segédtudományai. Hírlapok 1731—1880.

⁴¹ Vö. FRITZ VALJAVECnek a pozsonyi polgármesterről megjelent munkáját: Karl Gottlieb von Windisch (1725—1793). Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit; München, 1936. 61. p. Arról, hogy a Windisch szerkesztette lapok nem mind maradtak fenn, lásd Valjavec-nél „1770 gab Windisch eine neue Wochenschrift, den „Vernünftigen Zeitvertreiber“ heraus . . . Der „Vernünftige Zeitvertreiber“ der nur ein Jahr lang herauskam, ist heute nicht mehr auffindbar.” (FRITZ VALJAVEC i. m. 37. p.)

⁴² Nachricht von einer sehr alten Handschrift der Chreiziger genannt. 10. Juli 1765. (Pressburger Zeitung).

léség vajmi keveset mondhatunk róla. A Toldiana fennmaradt darabjainak utalásai szerint minden esetre szerepelt benne a Balassa, Berényi, Bethlen, Csáky, Dersfi, Draskovics, Forgách, Gosztoni, Kanizsai, Márjássy, Majthényi, Nádasdy, Rajesányi, Révai és Szirmai címer.⁴³ Esetleg feltehető, hogy az Anjou-címer is szerepelt a kéziratban ezüst liliummal, s akkor evvel magyarázható lenne a költő hibája Lajos király lótakarójának a leírásánál.⁴⁴ Az imént leírt címerek zöme Wagnernál is megvan, s így nem állapítható meg bizonyosan, melyik volt elsősorban a költő forrása. Mi ilyenkor a továbbiakban Wagnert fogjuk forrásként megjelölni. Eljárásunk — véleményünk szerint — azért helyes, mert ott, ahol a Windisch nevével fémjelzett munka és Wagner munkája különböző címet hoz, Arany Wagnert követi. Hogy a költő nem merete magát teljesen e címergyűjteményre bízni, az is bizonyítja, hogy a Gosztoni és Márjássy címert, amelyek csak e kézirat alapján kerülhettek volna be a munkába, kihagyta. Azonban így is van néhány címer, amelyeket egyedül e kézirat alapján komponált meg a költő. (Ilyenek a Csáky-, a Draskovics-, a Gosztoni-címer). Amennyiben gondolatmenetünk helyes, úgy Arany e forrásának előkerülte esetleg jelentős címergyűjteménnyel is gyarapíthatja a szakirodalmat.⁴⁵

Most, hogy a címerek lelőhelyét felkutattuk, vizsgáljuk meg a munkában levő párbajok, tornák forrásait is. A dolgok természetéből következik, hogy itt nem tudjuk oly pontosan kimutatni a költő forrásait még kézíratai segítségével sem, hiszen Arany — nagyon helyesen — nem követte egyik forrását sem szóról szóra a párbajok leírásánál. Párbaj-, tornaleírásokat igen sok múlt századi regényben, elbeszélésben találunk. Már Riedl felhívta a figyelmet Walter Scott regényeinek, különösen az Ivanhoe-nak a hatására. Azóta a szakirodalom számos lovagi tornát és ál-harc motívumot tárt fel a magyar és világirodalomból egyaránt. (Jósika: A csehek Magyarországon, Kisfaludy Károly: Budai harcjáték, Szigligeti Ede: Rózsa, Ariosto: Orlando Furioso, nő más számára elrablása: Kemény: Özvegy és leányában stb.) Mindezeket olvashatta a költő.⁴⁶ Tudományos könyveket is olvasott e témához, így Kállai Ferenc értekezéseit a Tudománytárban (1835, 1837.)⁴⁷ Jegyzeteket készített Rotteck Károly egyetemes történetének a lovagsággal és a párbajokkal foglalkozó részéről is. Valószínűleg tanulmányozta Pesty Frigyesnek a párbajokról szóló munkáját,⁴⁸ bár e tanulmány első sorban az istenítéletekkel kapcsolata-

⁴³ A Márjássy-címert a T. Sz.-ben nem írta le a költő.

⁴⁴ III. ének 4. versszak.

⁴⁵ Természetesen az is lehetséges, hogy a kérdéses címergyűjtemény — esetleg Windisch neve nélkül — valamelyik ismert címergyűjteményünk. Felsorolásukat lásd BAÁN KÁLMÁN idézett címertani bibliográfiájában (1932. évi állapot).

⁴⁶ Vö. Krit. Kiad. 554. p.

⁴⁷ Vö. Krit. Kiad. 555. p.

⁴⁸ Rotteck munkája: KARL VON ROTTECK: Allgemeine Geschichte von Anfang der historischen Kenntnis bis auf unsere Zeiten. A használt rész: Fünfter Band. Freyburg, 1834. A lovagságról szóló rész a 305. lapon, a tornaleírást innen fordította le a költő kéziratába. PESTY FRIGYES munkája: A perdöntő bajvívások története. Értekezések a tört. tud. köréből, I. 1867—70.

tos párbajokat tárgyalja.⁴⁹ Révész Imrének hasonló témájú munkáját⁵⁰ is bizonyára olvasta, noha e két utóbbi munkára nem utalnak a költő fennmaradt jegyzetei. A tudományos alaposággal megszerkesztett lovagi torna és a párbajok alapos előkészülés mellett tanúskodnak. Arany a címerek leírásánál több hibát is vét, a lovagi torna szabályait azonban mindig betartja!

Most, hogy a költő forrásaival — amennyire lehetett — megismerkedtünk, vizsgáljuk meg részletesen a T. Sz.-ét heraldikai szempontból. Vizsgálódásainkat a legjobban megírt és az eddigi szakirodalom által a legjobban elemzett rész, a lovagi torna méltatásával kezdjük, majd az általános címertani motívumok és a címerleírások tanulmányozásával folytatjuk, mindig figyelembe véve, hogy a T. Sz. első sorban elbeszélő költemény, s a heraldikát csak mint korjelölő betétet tekinthetjük benne, tehát a címertan szabályainak betartásán túlmenő igényeket, teljes, pontos, minden mozzanatra kiterjedő torna-leírást vagy címerleírásokat nem igényelhetünk.

A lovagi torna. Párbajok. A kor heraldikája Aranytól

Vértesy Jenő munkája a lovagi torna leírását (II. ének) kitűnően elemzi,⁵¹ így mi csak néhány észrevétellel toldhatjuk meg az ő — e tekintetben igen alapos — vizsgálódásait. A II. 22-ben hurte, a II. 26-ban z'entmouten szerepel (Vértesy); Lajos és a Tarantói párviadala is hurtenek indul (XI. 103—104.), de az összecsapásig nem jutnak el. Nem kerül sor párbajra Lajos király, ill. követei és Károly császár közt sem, noha magyar részről a kihívás megtörtént. A szabály szerint a vívó maga helyett helyetttest állíthatott, másrészt hasonló állású csak hasonló állásúval vívhatott. Ezzel magyarázható, hogy Lajos király követei nem a császárral, hanem tulajdonképpen a cseh rendek közül a császár által kijelölt ellenféllel akarnak megvívni, noha a császár sértése a kihívás alapja. Lajos király viszont már egyenlő rangú Károllyal, miként a Tarantói is egyenlő rangú Lajos királlyal. Lajos és a Tarantói párbaja nem történt meg, a Polg. Lex. közlése téves.⁵² A párbajok történelmében egyébként is igen ritka, hogy két uralkodó egymással megvív, de azért erre is van példa: I. Kanut és II. Edward párbaja.⁵³ A II. énekben leírt lovagi játék meghatározott szabályok szerint folyik (vö. Vértesy i. m.). Piroska kezének odaigérése a győztes számára igen szerencsés komponálás Arany részéről. A középkori lovagi játékoknál igen gyakori, hogy a győztes díjául egy előkelő hölgy keze volt kitűzve. A lovagi becsület nem tűr csalást, ezért érthető Lajos király felháborodása,

⁴⁹ Lajos király és Tarantói összecsapása azonban inkább istenítélet már, mint párbuj.

⁵⁰ Uj Magyar Múzeum 1858.

⁵¹ A dolgozat feltételezi VÉRTÉSSY JENŐ munkájának az ismeretét. (Arany János heraldikája, Turul, 1908. 69—75. p.)

⁵² Polg. Lex. II. 556. p.

⁵³ PESTY FRIGYES i. m. 172. p.

amikor megtudja Tar Lőrinc és Miklós fegyvercseréjét. A két lovag büntetése igen szigorú (VI. 59.), címerüket kidobják a címerkönyvből. A címerkönyv említése nem anakronizmus: Magyarországról ugyan nem maradtak fenn címerkönyvek ily korai időből, de Nyugat-Európából már ismeretesek ilyenek a XIV. századból; — Magyarországon az Anjouk honosították meg a lovagi tornákat,⁵⁴ s valószínűleg a Nyugaton általános szabályok szerint rendezték meg azokat. A lovagi játékok általában címerszemlével kezdődtek, az volt a szokás, hogy a viadal előtti napon a csatlósok és az apródok uraik fegyvereit és pajzsát kiállították, a tourniervogt és a nézők pedig megszemlélték azokat. Arany is bemutathatta volna a lovagok címereit így is, ez esetben azonban statikus, nyugalomban levő címereket kellett volna ábrázolnia, amely megoldás stílárisszempontról kevesebb lehetőséget nyújtott volna a költőnek. Arany valamennyi címert mozgó emberrel együtt mutatja be, néhányat a tornán (II. ének), majd a Csehországból érkező követséggel megszakíttatja a tornát, s a címerek zömének a bemutatását a VII. énekre halasztja, ahol szintén mozgásban levő embereket és címereket ír le.

A címerek vizsgálata. Arany címer-alkotó művészete

A T. Sz.-nek a címerekről szóló része az, amelyet heraldikai szempontból a leginkább vizsgálni lehet: a címerek forrásai tárhatók fel a legpontosabban, ezek megalkotásánál tűnik ki legjobban a költő alkotó készsége, a címereken keresztül tudunk legjobban rámutatni Arany alaposságára. A problémák vizsgálatához a költő kézírata nyújtja a legnagyobb segítséget.^{54/a} Arany nemcsak rajzokat készített a címerekről, nem csupán leírta azokat, hanem általában forrásukat is megjelölte; más helyeken a szöveg, ill. az ábrák útbaigazítanak.

Vizsgálatunknál — címenként haladva — közöljük a címer előfordulási helyét a T. Sz.-ben — amennyiben szükséges —, bíráljuk a költő címerszerkesztését, vitázunk a szakirodalom esetleges helytelen nézeteivel, megjelöljük a címer forráshelyét, zárójelben közöljük, hogy ki mutatott rá a helyes lelőhelyre. Ahol névmegjelölést nem adunk, az a saját adatunk. A Nagy Ivánra történt hivatkozásokat nem bíráljuk külön-külön, mivel ezt a fentiek során már elvégeztük. Általában megelégszünk az eddig elfogadott álláspont bírálatával, ahol azonban valamely kérdés vitatott, valamennyi álláspontot közöljük. Az előrehaladás megegyezik a címereknek a T. Sz.-ben való előfordulásával, amelyik címer többször előfordul, azt az első előfordulási helyen tárgyaljuk.

A sort *Toldi Miklós* címere nyitja meg (I. 3.); amely a IV. 97-ben is előfordul. Önállóan komponált címer, emlékeztető címer, a költő a leírásba mind-

⁵⁴ CSOMA JÓZSEF: A magyar heraldika korszakai. Budapest, 1913. 11. p.

^{54/a} MTA Kézirattára, k. 505. szám alatt.

járt beleszövi a címer eredetét kutató kérdés válaszát is egy utaló szóval. A hős címerén a *cseh-fejet* hordozza: Miklós tehát címerét a Toldi első részében szereplő cseh bajnok legyőzéséért kapta.⁵⁵

Tar Lőrinc címere (II. 19.): Arany a címert saját fantáziájából merítette (Szinnyei I.).⁵⁶ E címer megszerkesztéséből láthatjuk, hogy Arany nem volt heraldikus. Amint önállóan kellett szerkesztenie egy címert, hibázott. Mint Vértesy helyesen rámutat, Lőrinc standardjának is a címert kellene ábrázolnia,⁵⁷ ez viszont alig lehet, mert a tarvarjú fekete, a költő pedig a címernél csak zöld és fehér színről beszél. A zöld szín használatáért azonban igazságtalanul vádolja Aranyt, mert a zöld heraldikai szín volt. Ugyanakkor szerencsésnek kell tartanunk, hogy a költő egyszerű címert választott, a korai címerek ugyanis általában egyszerűek.

Butkai (II. 21., VII. 51.), *Bátori* és *Szokoli* (VII. 51.) címereit jegyzeti szerint Wagner I. 28. és III. 8. lapjának címerleírásáról, Palma Carolus munkájának 108. oldalán látható címerleírásból és István nádor 1519. évi, Wagner I. Decas 3. figurájának ábráján látható pecsétjéről vette.⁵⁸ A pecsétrajz önmagában nem lett volna elég a három sárkányfog felismerésére és a Butkai—Szokoli—Bátori rokonság feltárására, a szöveg-leírásokban pedig csak a sárkányfogokról (vagy farkasfogokról — Arany a meseszerűbb sárkányfogot választotta) van szó, de kígyóról nem. Annak ellenére, hogy a költő ilyen alaposan utánanézett a címer fellelhető forrásainak, a címerleírás nem egészen pontos: István nádor 1519. évi pecsétjén — Wagner tábláján — nem kígyó, hanem sárkány látható, a kígyónak ugyanis nincs lába. A Guthkeled nemzetség ősi címerében még nincs sárkány (kígyó sem), csak a később sárkány vagy farkasfognak nevezett beékelések.⁵⁹ A költő — mivel korabeli, XIV. századbéli címer nem állt rendelkezésére — ugyanazon család egyik tagjának XVI. századi címe-

⁵⁵ A Toldiak címerében egyébként kardot tartó páncélos kar és bikafej látható, az utóbbi Petrichevich Horváth Emil szerint esetleg a Hunt-Pázmány nemzetség kutyafejére menne vissza. (PETRICHEVICH HORVÁTH EMIL: A nagyszalontai és Feketebáthory Tholdi család eredete. Turul, 1937. 78. p.) Nem valószínű, hogy a költő e kutyafejet vagy bikafejet cseh főnek nézte volna, sokkal valószínűbb, hogy ezektől függetlenül komponálta hőse címerét. A Toldi-család eredete és a Toldi-monda egyébként a folklór, az irodalomtörténet, a genealógia és a történelem egyik legvitatottabb kérdése.

⁵⁶ A Polg. Lex.-ban előfordul ugyan a Zsigmond király korában élt híres „pokoljáró”, sőt Tar Rupert is szerepel (III. 381.), de címerleírás egyik neve mellett sincs.

⁵⁷ A XIV. században a zászlók általában nem a családi címer színeit, hanem magát a családi címet ábrázolták. — A középkori zászlókról vö. KUMOROVICZ LAJOS: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. Hadtörténeti Közlemények, 1954. 3—4. szám. Vö. továbbá: CSOMA JÓZSEF: A magyar heraldika korszakai, Bp. 1913. 11. p.

⁵⁸ „Genus porro Guthkeled in varios subinde ramos divisum est, Zalamerios enim, Szokolios, Butjakos . . . horum tres dentes, quos alii lupinos, alii Draconis esse malunt, quosque pro armis habent, eiusdem originis fuisse satis ostendunt” (WAGNER, I. 28.) „Genus Buthkaiana, quae nomen suum a Buthka, loco provinciae Zempleniensis accepit, oriunda est de genere Guthkeled, quod non tam dentes lupini, quos in scuto gentilitio praetulit, quam Diplomata Regia . . . docent. (WAGNER: III. 8.)

Palma idézett munkája elmondja, hogy az ecsedi tóban rejtőzködő sárkány megöléséért kapta a három sárkányfogot a Báthoriak őse, Vitus ispán. (Palma: 108. p.)

⁵⁹ Vö. CSOMA JÓZSEF: Magyar Nemzetiségi Címerek, Budapest, 1903. 76—78. p.

rét vetítette vissza a XIV. század közepére, feltételezve, hogy a kérdéses címer a XIV. század óta nem változott.

Az *Anjou-címer* a III. 4-ben a király lovának a takaróján, a VII. 12-ben a királyi zászlókon, a X. 79-ben Lajos és a nápolyi király heroldjának az öltözékén szerepel. A III. 4-ben leírt ezüst lilium kétségtelenül tévedés, az Anjou-címer liliuma arany volt.⁶⁰ Esetleg Windischnél szerepelhetett ezüstként, bár ez nem valószínű. A kézirat fennmaradt részében nincs utalás Windischre az Anjou-címerrel kapcsolatban. Az is feltételezhető, hogy Arany az ezüst liliumokat nem mint címerképeket, hanem mint díszítő elemeket alkalmazta a lőtakaróra, s ezért változtatott önkényesen a színen. Eljárása azonban ez esetben is ellenkezik a címertan szabályaival, mert a lőtakaró díszítő elemei is változatlanul a címer színeit szokták feltüntetni.⁶¹ A költő forrása Pray szillográfiai munkájának a pecsétábrázolása volt (I. Lajos 1365. évi pecsétje, Pray, Tab. 2. — Szinnyei II. — Szentpétery Imre figyelmeztette rá). Itt az Anjou-címer liliumai színjelölés nélkül vannak ábrázolva. Munkája impurumában a költő még arany liliumot írt. (Krit. kiad. 469. p.). Verstani szempontból a két szín nem okozhatott problémát (mind a kettő egyaránt kétszótagú szó). A forrás nem jelölte a színt. Arany bizonyára emlékezetből komponálta azt meg valamelyik régebbi olvasmánya alapján, s tévesen emlékezett vissza. A VII. 12-ben leírt kettős keresztet és a vágásokat csakugyan használták zászlókon az Anjouk a saját címerükkel együtt.⁶² Az Anjou-címer ekkoriban egyúttal az ország címere is volt. Ezért itt említjük meg, hogy — amint munkájának az impurumából kiténik, Arany a X. 79.-be még be akart írni egy fél versszakot a 4. sor után Lajos király országainak a címereivel.⁶³

A *Hédervári Kont Miklós* zászlaján szereplő címer (VII. 13.) a XIV. század közepén élt magyar urak címerszemléjének a megnyitója. A sereg- illetve címerszemle a vezér alakjának és címerének a bemutatásával kezdődik. Kont Miklós bemutatásakor ismét heraldikai hibát vét a költő. A leírásból nem tűnik ki, hogy a címer a zászlón van-e vagy a paizson. Mind a két esetben hibás a leírás. Ha a zászlón van a címer, azért, mert az élő heraldika korában a címerfődeles címert nem vitték a zászlóra, hiszen a sisakot, orrjegyet a tulajdonos a fején viselte; a sisakkal kapcsolatos heraldikai elemek zászlóra vitele csak akkor következett be, amikor erről már kezdtek megfeledkezni, amikor a zászló- és címerkészítők címert már csak pecséteken, képeken, ábrázolásokon láttak.⁶⁴

⁶⁰ Van ugyan adatunk ezüst liliumról is az Anjou-címerben, Martell Károly 1295. évi címerén pl. ezüst lilium van (GÁRDONYI ALBERT: A magyar Anjouk címeres emlékei... Turul, 1936. 13. p.), de ez az ábrázolás egyedülálló, s ráadásul külföldi.

⁶¹ CSOMA JÓZSEF: i. m. 13. p.

⁶² KUMOROVITZ LAJOS: i. m. H. K. 1954. 3—4. szám. 26. p.

⁶³ „Fő a magyar kettős, a hármás erdélyi

Vele több országé, keleti és déli

Gács korona három, a kun-bolgár ebek... (Itt megszakad. B. I.)

A címereket Palma Carolus táblájáról vette, úgy látszik, rájött, hogy későbbiek, s ezért hagyta ki a végleges szövegből valamennyit.

⁶⁴ BÁRCZAY: i. m. 308. p.

Ez a XIV. században még semmi esetre sem következhetett be. Ugyancsak hibás a dőlt paizs zászlóra vitele is, hiszen a zászló is éppen úgy heraldikai keret, mint a paizs, illetőleg a zászló és a paizs mesteralakja vagy címerképe közös eredetű megkülönböztető jelvény, s ilyenként került a zászlóra és a paizsra.⁶⁵ Amennyiben nem a zászlón, hanem a paizson szereplő címert írt le a költő a Hédervári-Kont-címer megalkotásakor, szintén nem lett volna szabad sem az angyalról, sem a dőlt paizsról szólnia, egyedül a „két fehér galand”-ról;⁶⁶ az élő heraldika korában a címerfödél soha nem került a paizsra, de a dőlt paizs sem kerülhetett oda, hiszen a lovag kezében tartott paizs, mint heraldikai keret nem igényelt még egy heraldikai keretet. A költő hibája onnan eredeztethető, hogy a forrásaként szereplő 1363. évi pecsétet,⁶⁷ amely forrása volt, mechanikusan alkalmazta a paizsra, ill. a zászlóra.⁶⁸

Kitűnően beleillik a heraldikai környezetbe a VII. ének királyi szózatának utalása Etele turuljaira (VII. 14.). Kézai és a Bécsi Képes Krónika egyaránt megemlékezik Etele turuljairól.⁶⁹ Igen művészivé teszi a király szózatának a stílusát, hogy Lajos a vezérletet átruházza saját jelvényére, a királyi zászlóra, illetőleg annak címerképére. A hunok győzelmeit is címerképes zászlajuk dicsőséges lobogásával tárja vitézei elé, majd lelkesítő beszéde végén ismét heraldikai képpel idézi fel öccse szomorú sorsát (VII. 18.). A sötét szín mint gyászszín használatos volt a középkorban is, zászlókon is alkalmazták, olykor nem is az egész zászló vagy címer volt fekete, hanem csak egy része. Így III. Endre egyik gyász-zászlajának a kettőskeresztje (ezüst, ill. fehér helyett) fekete.⁷⁰

A fekete zászló leírása a szerencsétlen herceg halotti képével heraldikailag helyes. Ezt a megoldási módot a Polg. Lex.-ből olvasta a költő.⁷¹ (Tolnai Vilmos: E. Phil. K. 1906. 229—230 p.) A fekete zászló szerepel még (a VII. 18-on kívül) a VIII. 62.-ben és a XI. 41.-ben is. A VIII. 62.-ben szereplő leírás után — a Daliás Idők tanúsága szerint — tán Homérosz Achilles pajzsának a képeitől megihletve be akart illeszteni még néhány versszakot, amely elgondolásról aztán — heraldikai szempontból szerencsére — lemondott. E versszakokban ugyanis a zászlóra hímzett 4 képben Endre tragikus sorsának elbe-

⁶⁵ Vö. KUMOROVITZNÁL (H. K. 1954, 3—4. sz. 21—22. p-n) mondottakkal.

⁶⁶ A modern heraldikai szabályok szerint „két fehér galand” megfogalmazás sem lenne precíz, hiszen — mint a címer rajzán látható — az egyik nem szalag (pólya), hanem a fehér paizsfő.

⁶⁷ Wagner, I. Decas, 14. ábra (SZINNYEI II.)

⁶⁸ Ezt a hibát, mint erre esetenként rámutatunk, többször is elkövette a költő.

⁶⁹ „Banierum quoque regis Ethelae, quod in proprio scuto gestare consuerat, similitudinem avis habebat, quae Hungarice turul dicitur, in capite cum corona.” (Simonis de Keza: Gesta Hungarorum. 10. c. EMERICUS SZENTPÉTERY: Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum. I. 152. p.)

„Galuerum quocque regis Attilae, quod in scuto gestare consuerat, similitudinem austuris in capite habebat cum corona”. 10. c., SZENTPÉTERY i. m. I. 263. p. idézi KUMOROVITZ.

⁷⁰ KUMOROVITZ: i. m. 28—29. p.

⁷¹ Polg. Lex. II. 554., „Mondják, hogy valamerre ment ... nagy fekete zászlót hordatott maga előtt, mellyen az ő csúfos halálával megholt öccsének, Andrásnak halavány sárga képe volt kifestve.”

szélése szerepel. Ez ábrázolási mód teljesen idegen a középkori zászlók képeitől, igen jó, hogy a végleges szövegből kimaradt.⁷²

A királyi beszed által megszakított enumeráció *Laczi István* csapatának a bemutatásával folytatódik. (VII. 32; a Laczi-címer szerepel még: XI. 82. és XI. 84.) A címer azon kevés címer közé tartozik, amelyeket valószínűleg nem kép, hanem csupán címerleírás alapján szerkesztett meg a költő. Amennyiben ugyanis a Laczi-címer a Windisch-féle munkában nem volt lerajzolva, csak a Budai Krónika jegyzeteiben idézett Dubnici Krónika állt Arany rendelkezésére.⁷³ Úgyes a címer leírásában a fehér szín kétféle módon való említése: hósínű és ezüst.⁷⁴

A *Giléti-címer* (VII. 34.) leírásánál a költő lényegében ugyanazt a hibát követi el, mint a Hédervári-címernél: itt sem veszi figyelembe, hogy a pecsét ábrázolását nem lenne szabad teljes egészében átvinni a zászlóra vagy a pajzsra; sőt a külső díszként leírt hatlevelű rózsa sem szerepelhetne ott. A fekete és fehér szín jóslattal egybekötve szerencsés momentum és a címerszimbolika szép alkalmazása. A címert Pray munkájának V. táblájáról (6. figura) írta le a költő. (Szinyei 11.)⁷⁵

A *Drugeth-címer* leírása (VII. 35.) igen jól sikerült. Itt a költőnek is feltűnhetett, hogy Wagnernál év nélkül közölt pecsét igen késői, így nagyon helyesen csak a címerkép főalakját, a hét seregélyt írta le . . .⁷⁶ s így egy egyszerű címerképet nyújt. Itt jegyezzük meg, hogy általában minél egyszerűbb címerképet ír le a költő, annál hübb a XIV. század heraldikájához, mivel a heraldika első évszázadaiban a címerek általában igen egyszerűek voltak.

A *Budaméri Konya-címeren* (VII. 35.) szereplő, keresztet emelő *Széchenyi*-oroszlán Wagner II. Decas-ának 11. figuráján látható 1407. évi pecsétábrázolásról való (Szinyei II.).⁷⁷ Egyszerű ábrázolású, a kor heraldikájába jól beleillő címer.

A VII. 36.-ban leírt *Bánfy-címert* Wagner I. Decas-ának 1. figurájáról vette a költő (Szinyei I.), ahol Tristanus comes híres 1255. évi idézőpecsétje látható. Ez ökörfős címer még nem zárja le az állati eredetű címerképek sorát. Állat leírásával találkozunk az

⁷² Lásd: Krit. Kiad. 423. p.

⁷³ A Toldiana tanúsága szerint e címer megalkotásánál a költő nem használta a Windisch-féle munkát. A Laczi-címer leírása a Budai Krónika 1838. évi Podhraczký-féle kiadásának 304. lapján idézett Dubnici Krónika-jegyzetben: „Vexillum Stephani, draconem album erexerunt.”

⁷⁴ Laczi István pecsétjét 1388-ból lásd: PÓR ANTAL: Pecséttani újabb apróságok, Turul, 1897. 17. p.)

⁷⁵ BÁRCZAY OSZKÁR szerint a Giléti-címer nem fekete-re és fehér-re, hanem ezüstre és vörösre osztott paizs. (BÁRCZAY: 14. p.) Valószínűleg Bárczay közlése a helyes, hisz Pray munkája nem jelölte a színeket, tehát a költő maga töltötte ki színnel a mesteralakokat. Ez esetben a szép szimbolikai jóslat is veszít az értékéből.

⁷⁶ A Drugeth-címer forrása: WAGNER, III. Decas, 4. Fig. (SZINYEI: II.). Vö. Drugeth Vilmos 1328. évi pecsétjével. (VARJU ELEMÉR: Czimertani és Sphragistikai emlékek az ezredéves országos kiállításon, Turul, 1896. 149. p. ill. az I. tábla 6. pecsétje.)

⁷⁷ Vö. Szécsényi Frank 1401. évi pecsétjével. (CSOMA JÓZSEF: Az Aba-nemzetség czimere, Turul, 1893. 53. p.) Növekvő oroszlán, kereszt nélkül.

Andrássy-címerben (VII. 36.) is. A két oroslán jól sikerült és a középkor heraldikájába igen jól beillő címerkép (a magyar heraldika jellegzetes címerképe volt a XVI. századtól hozzácsatlakozó levágott vagy letépett karral együtt), de a két kardos leventével együttesen már kissé zsúfolttá teszi a pajzst, illetőleg kissé bonyolulttá a címet. E címet is rajz felhasználása nélkül, pusztán leírás alapján komponálta meg Arany. A Polg. Lex. alapján a címer eredetét is elmondja (VII. 37.); ebben ugyan messze jár az igazságtól, mert egy I. István tiszteletére rendezett lovagjátékról tudósít, s evvel megismétli forrása, a Polg. Lex. (Szinyei II.) tévedését. Ugyanakkor a múlt századbeli — középkori elbeszélő forrásainknak feltétlen hitelt tulajdonító — olvasók előtt igen hatásos megoldás volt az *Andrássy*-címet István korából származtatni.⁷⁸

Drágfi vasmacskája (VII. 38.) Bertalan erdélyi vajda 1497-ik évi pecsétje alapján szerepel Wagnernál (Decas III. fig. 3, Szinyei II.). Bár a címer maga későbbi, az egyszerű címerkép megfelel a XIV. századi heraldikának.⁷⁹

A *Nádasdy*-címet (VII. 38. és VII. 52.) kéziratának tanúsága szerint a Windisch nevével fémjelzett munkából vette a költő. Ugyanakkor használhatta a Polg. Lex.-ban szereplő címerleírást is⁸⁰ (Szinyei II.). A nádas helyett (pars pro toto) leírt nád a címet névcímerré teszi.

A *Bebek*-címer leírásánál (VII. 38.) a költő ismét elköveti azt a hibát, hogy a forrásában szereplő (1401. évi) pecsét (lásd: Wagner, Decas I. fig. 4.) ábrázolását mechanikusan átviszi a pajzsra, illetve a zászlóra. Hegedű-pajzs a középkor fegyvertárában nem szerepelt. A költő — sajnos — annyira mechanikusan vitte át a Wagnernál szereplő pecsét ábrájának külső díszét a szövegbe, hogy még Palma ellenkező közlését is figyelmen kívül hagyta miatta.⁸¹ A Budai Krónikából vett eredetmonda közlésével ismét kitűnően érzékelteti a XIV. század és általában a középkor misztikus, mesészerű elképzeléseit, gondolkodásmódját, s ezért csak dicséret illetheti meg a költőt. Igen kitűnően beleillik a heraldikába az a megoldás is, hogy a címerben levő nőalakot tündérrel azonosítja, s így az egész címet emlékeztető címerként foghatja fel az olvasó.⁸²

⁷⁸ A Polg. Lex. szerint a tornajátékok során a címerszerző Andorás leszelte egy idegen bajnok fejét. „Ezen vitézi remeknek emlékezetére s bizonyosságára nyerte az *Andrássy*-familia a maga nemesi címerében a kardos férfit és az egy koronát tartó két oroszlánt.” (Polg. Lex. I. 39.) A korabeli heraldikai és történeti irodalom tehát I. István korába tette a lovagi játékok meghonosodását is. E tévedésnek az átvételéért természetesen nem hibáztatható a költő.

⁷⁹ Lásd: NAGY IVÁN, III. 380. p., ő is Wagner nyomán közli.

⁸⁰ Prodanusról szólva a Polg. Lex. megjegyzi, hogy címere ugyanaz, mint a *Nádasdy*-familiáé, ti. egy ruca vagy kacsa, melynek a fején is, nyakán is egy-egy korona van (Polg. Lex. II. 294. p.). A címer rajzát lásd BÁRCZAYNÁL, 14. p. 43. ábra. A *Nádasdy*-címer a XIV. században valóban kacsa, de korona nélkül, és két nádszál (vö. CSOMA JÓZSEF: i. m. 132. p.)

⁸¹ PALMA CAROLUS, a költő forrása azt mondja, a paizsokról „Vetera itaque Hungarorum scuta omnia fere ad trianguli formam sunt composita, erecto semper situ, nullamve in partem inclinato” (PALMA, 117. p.)

⁸² Lásd a Pelsőczy *Bebek*-címet: Magyarország Címereskönyve, 85. tábla, 4. címer. A (növekvő) tündér itt sisakdíszként szerepel.

A *Hédervári*-címer jól sikerült leírása Wagner I. Decas 7. figurájáról való. (Szinyei II.)⁸³

Az *Ujlaki*-címert (VII. 39.) a költő kitűnő heraldikai érzéssel tört címernek állítja be, a címertörést a mesteralakok helyzetének a megváltoztatásával éri el. (A *Hédervári*-címerhez viszonyítva keresztben folynak az *Ujlaki*-címer „szalagi”.) A Wagnernál (Decas I. fig. 14. és 15. — Szinyei II.) látható pecsétábrákon⁸⁴ egyébként a mesteralakok száma is eltér a *Hédervári*-címerétől.⁸⁵

Szécsi Miklós és *Ivánka* (VII. 40.) kétfejű sasát Arany Wagner II. Decasának 10. ábrájáról vette. (Szinyei II.)⁸⁶

Címerszimbolikát találunk a *Zrínyi*-címer leírásában (VII. 40.). Igen gyakori volt a középkorban, hogy az egyes címerképeket mint jelképeket tekintették, amelyek tulajdonosaik egyes tulajdonságait tükrözik vissza. Arany is szerencsésen alkalmazta ezt a heraldikai szokást. Címere forrásának a felhasználásakor a költő merészen igen erősen eltávolodott a művében tárgyalt kortól, a címert Wagner egy 1620. évi (Decas I. fig. 5; Szinyei II.) címerábrázolásáról vette. E hasított címer azonban korántsem azonos a XIV. századbeli *Zrínyi*-címerrel, mely *Brebiri Pál* pecsétjén maradt ránk, s a pajzsmező alsó részén egy kiterjesztett sasszárnyat (a *Subichok* egykori címerét), a felső részén pedig egy kiterjesztett szárnyú koronás sást ábrázol.⁸⁷ Ezek szerint az Aranytól leírt címer anakronizmus.

Kanizsai János címere (VII. 41.) leírásánál ismét művészi heraldikai fogással találkozunk: a címer tulajdonosához (corporálisan) tartozónak írja le a címerképen ábrázolt saskörmöt, kitűnő stiláris érzéssel alkalmazva a címerszimbolikát. A címert Wagner I. Decasának 9. és 10. figurájáról vette a költő. (Szinyei II.)⁸⁸

A *Rozgonyi*-féniksz (VII. 41., Wagner: Decas I., 7. és 8. Fig.)⁸⁹ is hű a heraldika szelleméhez és hangulatához, a meseszerű, képzeleti alakok ábrázolása címerképként igen jó, a valóságtól azonban eltér a költő ismét: a féniksz

⁸³ A címer feketével és fehérrel ötször hasított paizs. Valószínűleg nem is fekete-fehér, hanem kék vagy vörös és ezüst (fehér) volt a *Héderváriak* régi, hasított címerében. Vö. BÁRCZAY i. m. 77. p.

⁸⁴ 14.: *Kont Miklós* nádor pecsétje 1363-ból, 17.: *Ujlaki Miklós* pecsétje 1467-ből.

⁸⁵ Lásd az *Ujlaki*-családról NAGY IVÁN XI. kötet 389—392. lapokon mondottakat.

⁸⁶ 9.: *Rimaszéchi Széchy Tamás* címere 1578-ból, 10.: *Szécsi Miklós* országbíró pecsétje 1381-ből. Valószínűleg Wagner mindkét pecsétje hiteles, vö. Dénes, magister dapiferorum 1328. évi és *Széchy Tamás* komáromi ispán 1447. évi, valamint *Széchy Miklós*, Comes Siculorum 1380. évi pecséteit (BÁRCZAY: 156. p. 423., 424., 425. ábra).

⁸⁷ Vö. SALAMON FERENC: Az első *Zrínyiek*. Pest, 1865. 201. p. A pecsét körirata: S[igillum] Pauli Secundi, Comitis Tragurii.

⁸⁸ 9.: *Kanizsai István* pecsétje 1407-ből, 10.: *Kanizsai János* esztergomi érsek címere a konstanzi zsinatról (1413). *Windischnól* is megvan a *Kanizsai*-címer. A „vérmező” helyett kék alapszínű paizsot találunk *Kanizsai László* 1519-i címerében (BÁRCZAY: 241. p.).

⁸⁹ 7.: *Rozgonyi Simon* pecsétje 1409-ből; 8.: *Rozgonyi György* pozsonyi comes pecsétje 1427-ből.

„lángokból, vagy mágyából kiemelkedő madár”,⁹⁰ a Wagnernál látható címerkép inkább hattú.⁹¹

A *Draskovics*-címer (VII. 41.) lelőhelye a Windisch nevével fémjelzett munka. A Polg. Lex.⁹² szól ugyan a Draskovics-családról, de címerleírást nem közöl. Így nem áll módunkban összevetni az Arany által leírt címert a költő forrásával. A Draskovics-család XVII. századi címerén vágott és hasított paizsban az 1. és a 4. negyedben griffmadár, a 2. és 3. negyedben sas található.⁹³ A Daliás Idők fogalmazványában még Arany is két griffmadarat írt az oroszlanok helyett. Miért írta át végül mégis oroszlanoknak? — A Windisch-féle forrás ismerete nélkül nem tudjuk.

A *Forgách*-címer címerképe (VII. 41–50.). A T. Sz. legproblematikusabb, legtöbbet vitatott ábrázolása. Arany e címer leírásánál tudatosan szembe fordul a történeti hagyománnyal, s cáfolja azt az általánosan elfogadott véleményt, amely szerint a címert Forgách Balázs nyerte Kis Károly 1386. február 7-én történt meggyilkolásáért, s a címer Mária királynőt ábrázolja.⁹⁴ Szinnyei első tanulmányában (1905-ben) a sellő jóslatához hasonló motívumot Tasso Megszabadított Jeruzsálemében vél találni.⁹⁵ Heller Bernát⁹⁶ a hős találkozását a sellővel a Niebelungen-Lied egyik jelenetéből véli eredeztetni.⁹⁷ Szinnyei II. tanulmányában elfogadja Heller Bernát érvelését, amely nem zárja ki az övét, hiszen mind a két munka befolyásolhatta Aranyt a címer és a címerhez kapcsolódó monda megkomponálásakor. Pontosán nem állapítható meg, melyik hely hatott a költő képzeletére, valószínűleg tényleg több hatással állunk szemben. A Niebelungen-Lied mellett felhozható érv az is, hogy egyik 1854. március 9-én írt levelében a költő hivatkozik a Niebelungen-énekre,⁹⁸ ez tehát ekkor, a címerek megalkotásának az időszakában frissen élt az emlékezetében. A *Forgách*-címer forrásának a megállapításához Szinnyei II. szükségtelenül hivatkozik a Hormayr—Mednyánszky-féle Taschenbuchra (1822.), fennmaradt kéziratai tanúsága szerint nem használta a költő. Budai Ferenc Polgári Lexikona és a Windisch-féle munka volt Arany forrása. Arany a forrásaiban leírt engedménycímert cáfolja, s helyette egy emlékeztető címert ír le, mindjárt elbeszélve annak eredetét is. Az Arany által komponált kis történet heraldikai és genealógiai szempontból nem kifogásolható. A címernyerőnek

⁹⁰ Vö. BÁRCZAY: 154. p.

⁹¹ NAGY IVÁN, IX. 788. p.

⁹² I. 574. p.

⁹³ NAGY IVÁN, III. 393. p.

⁹⁴ Arany nem tartotta hihetőnek, hogy a királynő saját képét ilyen formában engedte volna viselni.

⁹⁵ SZINNYEI I. 23. p.

⁹⁶ A Niebelungen-ének hatásának további nyoma a Toldi Szerelmére. E. Phil. K. 1918. 266. p.

⁹⁷ XXV. kaland: Hagen ellopja a sellők ruháit, amiért két sellő jóslatot mond neki.

⁹⁸ „Szeretemet a Firdusi eposzai s némely hindu darabok bírják, különösen a Firdusiban a Nibelungeni compositio”. — Arany János hátrahagyott iratai és levelezése, Harmadik kötet, Bp. 1888. Kiadja: RÁTH MÓR. 257. p. Arany János levele Szilágyi Istvánhoz.

megjelölt Forgách András a történeti hagyomány szerint valóban részt vett a mohi csatában, és a menekülő IV. Bélának a saját lovát adta át, fivére, Tamás pedig tényleg elesett a csatamezőn.⁹⁹

A *Berényi*-címer (VII. 51.) Windisch munkájából való. 1431-ben a Berényi-címer valóban három ágú ezüst koronából növekvő evet.¹⁰⁰

A *Révai*-farkast (VII. 51.) a Polg. Lex. szerint¹⁰¹ II. Lajos adományozta 1521-ben Révai Istvánnak egy — Zvornik mellett a törökön aratott — győzelméért. A Toldiana feljegyzései szerint a Windisch-féle munkában is szerepelt a Révai-címer, és a költő ezt is használta. Viszonylag késői címet vetített vissza I. Lajos korára, az egyszerű címerkép azonban beillik a kor heraldikájába.

A *Csáky*-címer (VII. 51.) a költő jegyzetei szerint a Windischtól való. A Szinnyei (II.) megjelölte Kőváry-munkának¹⁰² a költő feljegyzéseiben nincs nyoma. A Csáky-címet a múlt században valóban véres tatár vagy török főnek fogta fel a szakirodalom. A középkor első időszakából fennmaradt pecsét-ábrázolásokon a pecsét törzse ugyanis lekopott, s maradványai vércseppekre emlékeztető alakokat mutattak. Windischnél is ilyen címet láthatott a költő, átvételéért természetesen nem hibáztatható, hiszen még a századforduló heraldikusai is letépett főnek fogták fel a Csáky-címet.¹⁰³

A *Lórántfy*-címet (VII. 51.) Wagner (Decas IV. Fig. 7.) egy igen késői, 1681-i címerábrázolásáról használta fel a költő. Eljárása, ha kissé merész is, nem hibáztatható, az egyszerű címerkép nem üt el a XIV. század heraldikájától. A fató különben szintén előfordul a Lórántfyak korábbi címerein is.¹⁰⁴

A *Balassa*-címet Windischtól vette a költő. Így sokat nem mondhatunk e címerről. Mindenesetre érdekes, hogy a Windischtól (vázlatába) átvett „verhenyeges ökörfő” helyett „homály” ökörrel ír.¹⁰⁵

⁹⁹ Vö. NAGY IVÁN, IV. 197. p. — A történelmi hagyomány elvetéséhez az is hozzájárulhatott, hogy a történelmi források 1386-hoz, tehát a T. Sz. cselekménye *utáni* időhöz kötik a címernyerést, s így a hős nem viselhette volna még a címet Mária királynő képével. A címeradományt a XIII. század közepére átvéve a költő hitelessé teszi ennek a címernek a használatát I. Lajos korában.

¹⁰⁰ SCHÖNHERR GYULA: A Berényi-család címeres levele az 1431. évből. Turul, 1889. 26. p.-hoz csatolt színes ábra.

¹⁰¹ Polg. Lex. III. 164. p. (SZINNYEI II.). Két égszínkék mezőben levő drágakövekkel kirakott korona, melynek közepéből egy farkas nyúlik fel, mely körmei közt egy száron nőtt három rózsát tart. Az éhes és nagyétű farkas a Révai-dicsőség kívánását közönségesen: a három rózsza közül a két piros a János és István vérökkel való szolgálatjokat, az egy fehér rózsza pedig az István testvéröccse, Ferenc nőtlenségét, ártatlan életét jelenti, mint maga Lajos király magyarázza. (A Polg. Lex. e cikkelye a Palma Carolusnál — 110-115. p. — olvasható oklevél nyomán készült.)

¹⁰² KŐVÁRY LÁSZLÓ: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár 1854.

¹⁰³ Letépett emberfővel látható a Csáky-címer többek közt BÁRCZAYNÁL is (125. p. 336. ábra). A Csáky-család Doby István által kikövetkeztetett helyes címere: kék paizsmezőben koronából kiemelkedő sastollas, fűveges, hosszú hajú és szakállas, fődetlen nyakú, veres ruhás férfialak. A sisakdíszben a férfialak ismétlődik. Vö. DOBY ISTVÁN: A gróf Csáky-család címere: Turul. 1891. 192—194. p.

¹⁰⁴ 1466-ban Serkei Lórántffy György címere szintén „fakadó fató”. Turul, 1890. 24. p. melléklete, 15. címerrajz.

¹⁰⁵ A Balassa-címet lásd a Balassagyarmati Balassa grófi család címerében. Magyarország Címeres Könyve, 54. Tábla, 9. címer.

A *Frangepán*-címer (VII. 52.) Wagner II. Decasának 3. figuráján látható (Szinnyei II.) egy évszám nélkül közölt címerábrázoláson. A sas leírásának módja ellen nem emelhető kifogás, jó a „röpül” szó alkalmazása is, mivel a kiterjesztett szárnyú sas valóban nem valamilyen tárgyon van ábrázolva Wagnernál. Maga az ábra azonban valószínűleg nem hiteles. A Frangepán-címer 1447-ben Frangepán „Sigismondus Groff Segniae, Wegliae et Modrussae comes” pecsétjén vágott pajzs, felső mezejében hatágú csillaggal, alsó mezejében damasztolás nyomaival.¹⁰⁶ E címer mellett a Frangepánok főleg a szemben ágaskodó orosz-lánokat ábrázoló címet használták.¹⁰⁷

Garai kígyóját (VII. 52.) Wagner IV. Decasának 5.¹⁰⁸ és 6.¹⁰⁹ figurájáról vette a költő. (Szinnyei II.) Egyszerű, korhű, hiteles címerkép.¹¹⁰ Garai kígyójához hasonlít a

Bethlen-címer kígyója is; Szinnyei (II.) itt is Kőváry munkáját nevezi meg Arany forrásának, a költő — jegyzetei szerint — azonban a Windisch névvel fémjelzett munkát, a Polg. Lex.-t és Wagnert használta.¹¹¹ A Betlenek címerképén valóban kígyó látható.¹¹²

Zudár címerét (VII. 52.) (Olnodi) Zudár Jakab 1422. évi és Zudár Simon 1445-i, Wagnernál (III. decas, 11. és 12 fig.) látható pecséteiről vette a költő. A címet (bár az Olnodi előnevet nem írta ki) névcímernek fogta fel, s ezért félreismerte a pecsét ábráját: az eredetileg *csat-orumdíszként* szereplő, majd a sisakról változatlan alakban a pecsétre kerülő címerképet ablak-ólomnak fogta fel. Zudár címerében tehát helyesen nem ablak-ólom van, hanem csat.¹¹³ Noha a címer leírása téves, a költő mindenesetre heraldikusként próbált gondolkodni, s névcímerként írt le. A két címerkép (ti. a csat és az ablak-ólom) hasonlatossága oly nagy, hogy összetévesztése nem komoly hiba.

A *Telegdi*-címer (VII. 52.) Wagner III. Decasának 9. figuráján található. (Szinnyei II.) Itt Arany ismét egy kis anakronizmust követett el. Az a Telegdi-címer, amelyet Wagner ábrázol, a XVI. századból való és igen hasonlít

¹⁰⁶ SZENTPÉTERY IMRE: Héderváry Imre 1447-iki felmentő levele. Turul, 1902. 163. p.

¹⁰⁷ NAGY IVÁN: IV. 237. p.

¹⁰⁸ Garai Miklós nádor 1376. évi pecsétje: három, jobb csücskénél összeillesztett paizson 1—1 lebegő kígyó.

¹⁰⁹ Garai László nádor 1449. évi pecsétje, paizsában növekvő kígyó.

¹¹⁰ Lásd Garay Miklós nádor 1372. évi pecsétjét, ugyancsak három, jobb csücskénél összeillesztett paizs 1—1 lebegő kígyóval. CSOMA JÓZSEF: A Dorozsma és a Becse-Gergely nemzetség címere. Turul, 1902. 7. p.

¹¹¹ WAGNER: IV. Decas 3. és 4. p.: „Porro comiti Marchardo adscribit quinque filios hoc ordine . . . felsorol négyet, majd az 5. Bethlen, qui ut ex familia Hungariae Regum Pannoniae imperantium se ortum ostenderit, insignibus in suae domus decus: serpente turtuose caudatenus super annexo, ore pomum Imperii diademque Regium capite gestante evelut Regiae Maiestatis monumento uti memit. (A leírás az Apaffy-családnál szerepel, azért nem találta meg Szinnyei.) Polg. Lex. I. 51. (Itt is az Apaffy-családnál). „Úgy tartják, hogy ez a Bethlen étlenségéről neveztetett volna Bethlennek, mintha azt mondanád: „vajmi étlen, vagy be étlen”. De bizonyosabb ez annál, hogy ő vette be a maga címerébe a szájában aranyalmát tartó kígyót.” (Bethlen Budai szerint a XI. században élt.)

¹¹² SZÁDECZKY LAJOS: A Haller grófok nemzetség-könyve. Turul, 1886. 10. p.

¹¹³ Vö. NYÁRY i. m.: 64. p.

a Telegdi sírkőhöz; valószínűleg annak a rajzát követi Wagner.¹¹⁴ A XIV. századi Telegdi-címerben csak egy csóka volt látható.¹¹⁵ Az Arany által leírt címerben igen tömören, szemléltetően és művészien fejezi ki a „mellyeszi” szó a sólyom és a költő által galambnak nevezett másik madár küzdelmét, illetőleg a Telegdieket jelképező sólyom győzelmét ellenfele fölött.

A *Nádasdy- és Gersei*-címer (VII. 52.) valóban közös címer; a Nádasdy és Pethő család közös őstől származását Wagner helyesen állítja.¹¹⁶ A Wagner II. Decasának 8. figuráján található, 1666. évi ármálison szereplő, négyelt pajzsú címer, amely a költő forrása volt (Szinyei II.), a 2. negyedben ténylegesen rucát ábrázol. A költő itt is igen késői címerábrázolást vett alapul, azonban igen jó heraldikai érzékkel csak a Nádasd nem közös nemzetségi jelét iktatta be címerleírásába, a négyelt pajzs másik három ábráját nem.¹¹⁷

A nyilas *Bocskai*-oroszlán (VII. 53.) Wagner IV. Decasának 2. ábráján található. (Szinyei II.) Kőváry használata (Szinyei II.) a Toldiana jegyzeteiből kitűnőleg nem valószínű. Az oroszlánt csak 1418-ban adományozta Zsigmond király Chapy Andrásnak, s tőle átveszi a Boksa-nemzetség valamennyi ága, így a Bocskaiak is. Előbb a nemzetség címere valószínűleg kék alapon kifelé görbülő arany kosszarv volt.¹¹⁸

A *Majthényi*-teve (VII. 53.) forrása a Windisch nevével fémjelzett munka volt. Hibásan ír a költő tevét, a Majthényi-címer és az egész Divék nemzetség főcímeralakja a medve volt.¹¹⁹

A *Viczay*-címer (VII. 53.) forrását az eddigi filológia nem találta meg. Szinyei II. szerint nincs Wagnerben. A költő kéziratában nincs Wagnerre utalás (de az is igaz, hogy a Viczai-címerről készített jegyzetek nem maradtak fenn). Viczairól beszél Wagner (I. Decas 92. lap.) amikor az Osl-nemzetségről számol be, s itt a Kanizsaiak mellett a Viczaiakat is említi. Talán ennek a rokonságnak az említése vezette Aranyt, mikor a Kanizsai-címer alapján (Decas I. Fig. 9. és 10.) írta le a Viczay-címert, szárnyas sasláb helyett sasszárnyat mondván.¹²⁰

¹¹⁴ Vö. CSERGHEÓ GÉZA: Magyar sírkövek, Turul, 1889. 35. p.

¹¹⁵ Lásd Tamás esztergomi érsek 1368. évi pecsétjén a pecsét alján az érsek térdelő alakját, jobbról-balról oldalazó 1—1 madarat; NYÁRY i. m. 213. p.

¹¹⁶ WAGNER II. Decas, 95—96. p.

¹¹⁷ Az 1507-ben bővült Pethő-címert lásd NAGY IVÁN IX. 263. Lényegében hasonló az Arany által felhasznált 1666-i címerhez, de itt a nádast mintegy pars pro toto jelképező két nádszál még valóban nádszál, 1666-ban már félreismerték, és két fának ábrázták.

A Pethő-címer egyébként más formában is fennmaradt. Vö. A Magyar Történeti Társulat október havi választmányi ülése. Századok. 1871. 579. p. (Címerkép nélkül csak címerleírás.)

¹¹⁸ CSOMA JÓZSEF: Magyar nemzetségi címerek. 47—48. p. Lásd az 1418 utáni Bocskai-címert WAGNER alapján közölve NAGY IVÁNNÁL is. (II. 135. p.)

¹¹⁹ Vö. Majthényi Gergely sírkövével 1488-ból. Id. RAKOVSKY ISTVÁN: A Divék-nemzetség címeréhez. Turul, 1887. 200. p., bár a medve sem tartható bizonyosan I. Lajos korából valónak. Vö. CSOMA JÓZSEF: i. m. 70—71. p.

¹²⁰ Az Osl-nemzetség címere 1363-ban (István zágrábi püspök pecsétje) csuporsisakon álló szárnyas sasláb, a szárnyak tollai közt lengő fehér kendővel, ezen az Anjou-címer strucca patkóval. (CSOMA JÓZSEF i. m. 134. p.)

A *Büdi*-címer (VII. 53.) Wagnernál (III. decas 1. figura), (Szinnyei II.) egy 1530. évi pecséten szerepel. Itt is csak a főalakot — egy gyalogost — írja le a költő.

A *Csetneki*-halak (VII. 53.): Wagner I. Decasának 5. figuráján Csetneki István 1594. évi címerének a sisakdíszén ábrázolt növekvő koronás emberalak kezében láthatók. (A 6. figurán Csetnek város év nélkül közölt pecsétjén is ugyanez az ábrázolás áll keretbe foglaltan.).¹²¹ A címerleírás Aranynál nem a pajzs ábráját, hanem a sisakdísz egy lényegtelen részét említi meg. Ez esetben természetesen viselője sisakján és nem pajzsán kell elképzelni.

A farkába harapó *Kisvárdai*-kígyó (VII. 53.) Wagner II. Decasában Kisvárdai Mihály 1597. évi címerén látható (Fig. 6., Szinnyei II.).

Az utóbbi néhány címernek csak egy-egy képét villantotta fel a költő, csak megemlítette őket, s ezzel a művészi módszerrel sikerült gyorsítania az ütemet, érzékeltetni a felvonuló vitézek nagy számát. A címereken elsősorban állati eredetű vagy embert ábrázoló címerképeket láthatunk, amelyek a felvonuló vitézek mozgó tömegeivel együtt maguk is szinte megelevenedni látszanak. A címerleírások rövid, tömör volta egyúttal az egyes címerek egyszerűségét is determinálja, így valamennyi jól beleillik az ábrázolt kor heraldikájába.

Szentgyörgyi címere (VII. 53.) Szinnyei (II. 55.) szerint nincs meg Wagnernál. Ő azonban téved: a költő kézírata is Wagnerre utal, s Wagner II. Decasának 4. figuráján egy 1412. évi címerben valóban ott van a csillag.¹²²

Az *Apaffy*-címert (VII. 53.) a költő Wagner 1677. évi pénz-ábrázolásáról közli.¹²³ (Szinnyei II.). Felhasználásával ismét anakronizmust követ el. Másik forrása, a Polg. Lex. szerint a XV. század elején vett fel Apaffy Miklós¹²⁴ a „maga familiája címerébe egy alolról a tetején karddal kiszúrt sisakot, mellyet két alolról felfutott zöldellő, s ért szőlő gerezdekkel gyümölcsös szőlő vessző árnyékoz”. A régi Apaffyak címere semmi esetre sem az Aranytól leírt címer, hiszen a XV. századig egészen más címet használtak az Apaffyak.¹²⁵ Mivel korábbi címerábrázolás nem állt rendelkezésére, a költő ismét élt a „poetica licentiával”, s a XIV. század közepén élt család újabb keletű címerét vetítette vissza a nápolyi hadjáratok idejére.

A *Dersfi*-oroszlán (VII. 53.) Wagner IV. Decasának 3. ábráján látható (Szinnyei II.) Szerdahelyi Dersfy Ferenc év nélkül közölt pecsétjén.

A *Szirmay*-címert (VII. 53.) kézíratai tanúsága szerint Windisch munkájából vette a költő. A Szirmayak címerképe valóban rák, de csak 1417-ben kapták a Szirmayak.¹²⁶

¹²¹ SZINNYEI II.

¹²² Lásd a Szentgyörgyi-csillagot egy 1349. évi pecséten is. BÁRCZAY 11. p.

¹²³ IV. Decas. 1. fig.

¹²⁴ A valóságban még későbbi. Vö. CSERGHŐ GÉZA: Az Apaffyak, Rhédeyek és Wesselényiek legrégebb ismert címerai. Turul, 1890. 84–85. p.

¹²⁵ Rajzát lásd CSERGHŐ cikkében. 84. p. (Haránt helyezett pallos pengőjét nyugvó nap sugarai világítják meg.)

¹²⁶ BOROVSKY SAMU: A Szirmay-család címeres levele. Turul, 1899. 71. p.

A *Rajcsányi*-medve (VII. 53.) szintén nem lehető Wagnernál. Jegyzetei szerint ezt a címert is Windischtól vette Arany. A múlt században — Rajcsányi Ádám hamisításai miatt — a Rajcsányi-címert 1130-ból eredeztették.¹²⁷

A címerek bemutatása ezzel véget is ér. Ennyi valóban elég, hiszen a címert viselő vitézek száma igen nagy, de nem kevés a vármegyéből érkező fegyvereseké sem.

„Ezek nem címerrel, bokrodzó sisakkal
Jöttek suta fővel, egyszerű sipakkal. . .”¹²⁸

Messziről előtűnik a soraik előtt lovát ugrató Lajos király ragyogó sisakján a nagy fekete tollakból alakított sisakdísz.¹²⁹

A VII. ének kétségtelenül a Toldi-trilógia heraldikai szempontból legművészeiben megalkotott része. A címerek leírásánál a költő a leg gondosabban ragaszkodott forrásaihoz, igen komolyan vette az „epikai hitel” önmagával szemben támasztott követelményét, s ha az illető család XIV. századi címeréről nem talált adatokat, ugyanazon család későbbi címerét írta le. A költői szabadság természetesen nemcsak erre, hanem még sokkal többre is feljogosította volna, ő azonban nem élt vele.

A T. Sz. hátralevő énekeiben — a már megtárgyalt Laczfi-sárkányon és a királyi gyász-zászlón kívül — csak egy címerleírást találunk, s ez a nagy munka utolsó előtti versszakában olvasható: a költő saját címere (XII. 111.). E címer leírásának a forrása családjának az ő birtokában levő armalis-levele volt.¹³⁰ Az Arany-címerben a pars pro toto-ként szereplő behajlított, levágott kart hajduval azonosítja. Kisebb pontatlanság részéről, hogy a forrásként felhasznált címereslevél leírásában is világosan megnevezett tört („pugionem”) — amely egyébként az armalis címerképében is egyenesnek (tehát semmi esetre sem kardnak) van rajzolva — tévesen kardnak írja le. Természetesen itt — e részletkérdésben — is jogában állt élni a költői szabadsággal, amelyet az is indokoltá tesz, hogy a „tör” szó szerepeltetése a „kard” helyén stilisztikailag

¹²⁷ A Rajcsányi-címer csak a XVII. századig vihető vissza. RUDNAY BÉLA és TAGÁNYI KÁROLY: A Rajcsányi-címer kérdéséhez. Turul, 1887. 112—117. p. NAGY IVÁN is elfogadta hitelesnek Rajcsányi Ádám hamisítását. (IX. 588—589. és 593.)

¹²⁸ Tehát sisakdísz nélkül jöttek.

¹²⁹ A király még a sisakdíszként hordott tollakkal is öccsét gyászolja. (VII. 6.)

¹³⁰ Az Arany-család armálisát Arany László a Nemzeti Múzeumban deponálta. Onnan az Országos Levéltárba került. (O. L. Gyűjtemények. Hazai Címereslevelek Gyűjteménye. 1634. május 10.) Nagyfalusi Arany János és Ferenc címereslevele. (Kiadva: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának Címereslevelei 1200—1868. Budapest, 1904. 157. p.) A címer leírása a következő: „Scutum videlicet militare coelestini coloris, in cuius campo sive area corona aurea ex qua brachium quoddam humanum humerotenus resectum, pugionem evaginatum sanguine tinctum servare visitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium gemmis et unionibus decenter ornatum. Ex cono vero galeae teniae variorum colorum. . .”

A sisakdíszben a puizsbeli könyöklő, kivont kardot tartó kar ismétlődik. (A behajlított, levágott kar a késői heraldika egyik leggyakoribb címerképe volt.) A Magyarországi Címereskönyve 31. táblájának 3. figuráján látható Arany de Nagyfülu címer nem azonos az I. Rákóczy Györgytől adományozottal!

is és a rímelés tekintetében is nehézségekkel járt volna. Másrészt a tör és a kard igen hasonló fegyver, összetévesztésük nem komoly hiba.

A címer leírásában szerepel még egy szó, amelynek teljes magyarázatát ezideig nem adta meg az irodalom. Ez az Arany-címer „tört” jelzője. Lehr Albert szerint a tört címer arra utal, hogy az Arany-család kétségbe vont nemességét hosszú, nagy küzdelmekkel sem tudta visszaszerezni.¹³¹ Voinovich Gézának is ez a véleménye.¹³² Szerintünk a „tört” címer heraldikai műszóként szerepel a kérdéses helyen: a költő az 1634. május 10-én nemesített Arany János és Ferenc közül a fiatalabbról származtathatta magát,¹³³ s az ifjabbik ághoz tartozást jelölheti annak rendje és módja szerint a „tört” jelzővel. Hazánkban a címer-törés oly szigorú szabályok szerint, mint például Angliában, sohasem dívott, de a címeralakok szám- vagy helyzetváltogatásával, esetleg egyéb módon, nálunk is jelölték néha.¹³⁴ Állításunkat támogatja, hogy a költő munkájában — mint láttuk — másutt is alkalmazott heraldikai kifejezéseket, s valószínűleg most is egy közismert heraldikai terminus technicus használatáról van szó. Természetesen evvel nem zárjuk ki, hogy — amint a „tört” szóra eső *hangsúly* is bizonyítja — a költő e szóval a családi címere körüli huza-vonákat is érzékeltetni akarta.

Összegezzük a címervizsgálat eredményét. Igen sokféle címert találunk a költő leírásában.¹³⁵ *Főlségi* címerrel találkozunk a III. 4, a VII. 12., és a X. 79-ben (Anjou-címer). Az Anjou-címer egyúttal *országcímer* is. Valamennyi leírt címer *nemzeti* vagy *családi címer*. Ugyanazon nemzetség más és más ágához tartozó tulajdonosokként viselik a közös nemzeti címet Butkai (II. 21. és VII. 51.), Báthori (VII. 51.), Szokoli (VII. 51.), illetve Nádasdy (VII. 38.) és Gersey Pethő (VII. 52.). *Közös* címerkép Garai és Bethlen pajzsán a kigyó (VII. 52.), Kanizsai János (VII. 41.) és Viczay (VII. 53.) címerében a sasszárny. Valamennyi ábrázolás szerkezetileg *törzcímer*, a T. Sz.-ből kitűnően *tört címer* az Ujlaki-címer (VII. 39.) a Héderváry-címerhez (VII. 39.) viszonyítva,

¹³¹ Magyar Nyelv. 1915. 191. p.

¹³² Arany János életrajza. I. 8—11., Kritikai Kiadás 576. p.

¹³³ Vö. MÁRKI SÁNDOR: A Nagyfalusi Arany-család. Századok, 1897. 773. p.

¹³⁴ Vö. NYÁRY: 73. p., BÁRCZAY: 284. p.

(A címer-törés módjait mind a ketten felsorolják.) Sajnos, nem áll módunkban más — az Arany-család címerét feltüntető — címeres emlékek bevonásával vizsgálódásunkat behatóbbá tenni. Arany László Arany János hátrahagyott prózai dolgozataihoz fűzött magyarázó jegyzeteiben MÁRKI SÁNDOR idézett cikkének állításait több ponton megtámadta. (Arany János hátrahagyott prózai dolgozatai. Budapest, 1889. Kiadja: Ráth Mór. Jegyzetek Arany önéletrajzához és hátrahagyott iratai bevezetéséhez. XX—XXVIII. p.) Többek közt kétségbe vonja azt is, hogy az I. Rákóczy Györgytől címeradományt nyert Arany János és Ferenc testvérek lettek volna; szerinte lehet, hogy Ferenc János fia volt — bár ez is épp olyan hipotézis csak, mint a confraternitás feltételezése, mivel a címereslevél a két adományozott rokonsági viszonyát nem említi. (Az armalis csak Johannes et Franciscus Arany de Nagyfalu-t említ.) Állításunk feltételezi, hogy a költő — a T. Sz. e címerének leírásakor — a két adományost testvéri viszonyban állónak képzelte, s magát a fiatalabb testvértől származtatta.

¹³⁵ Amennyiben a T. Sz.-ben leírt címer a valódi (hiteles) címertől eltér, az Arany által leírtat elemezzük, hiszen a munkát olvasó is az abban foglalt címertani elemekkel találkozik.

továbbá a költő saját címere (XII. 111.). *Beszélő címer* Nádasdy nádja (VII. 38.). *Emlékeztető* címerkép Toldi címerében (I. 3. és IV. 97.) a cseh-fő, a Bebek- (VII. 38.) és Forgách-címerekben (VII. 41.) a tündér. A fekete gyász-zászló (VII. 18., VIII. 62. és XI. 41.) is emlékeztető szerepet tölt be. *Jelképpel* találkozunk a Gilétiék címerében (VII. 34.), ahol a fehér és a fekete az élet és a halál előre megjövendelője (*címerszimbolika*). Jelkép a Zrínyi-címer (VII. 40.) szárny és kőbástya ábrázolása is.

A *mázak* megszerkesztésénél a költőnek nehézséget okoztak forrásai nem precíz leírásai és a rendelkezésére álló ábrák nem színjelölő volta. Ennek ellenére szigorúan betartotta a mázak alkalmazására vonatkozó szabályokat, *nem heraldikai színt sehol sem ír le. Ha téved a színek leírásánál, egyik heraldikai máz helyett alkalmaz másikat.* Tar Lőrinc címerében (II. 19.) *zöld-fehér* színt, Lajos király lótakaróján *ezüst* lilomot (III. 4.), zászlaján *arany* patkót (VII. 12.), a Hédervári-címerben *fehér* galandot és *ezüst* angyalt (VII. 13.). A Laczfi-címerben *ezüst* szárnyú és hősínű sárkányt (VII. 32.), később *fehér* sárkányt (XI. 82., XI. 89.), a Giléti-címerben *fehér-feketére* osztott pajzsot (VII. 34.), Lukács és Bertalan címerében (VII. 39.) *fekete* mezőt és három *fehér* galandot ír le, Kanizsai sasának *fekete* félszárnya *vérmezőben* szálldos (VII. 41.), a Forgács-címeren (VII. 42.) a tenger *arany*-hajú lánya látható, Balassa pedig *kék* mezőn hozza homály ökre szarvát (VII. 52.). Arany címerleírásaiban tehát mind a hat heraldikai színnel találkozunk.

A T. Sz. címerein inkább *címerképeket* találunk a *mesteralakok* rovására. Ez egyrészt avval magyarázható, hogy a XIV. századbéli címereken túlnyomórészt valóban címerképek — még hozzá állati eredetű címerképek — láthatók, de az is közrejátszik a címerképek túlnyomó alkalmazásában, hogy a költő is lehetőleg ezeket válogatta ki, mivel egy poétikai címerleírásban sokkal elevebben, színesebben hatnak az élő, szinte mozgó címerképek (elsősorban itt is az állati és emberi alakok), mint a kissé merev, statikus mesteralakok. *Mesteralak* a királyi címeren látható *négyes szalag* és *kettős kereszt*¹³⁶ (VII. 12.), a Giléti címeren a *negyedelés* (VII. 34.), Budaméri Konya oroszlánjának a *keresztje* (VII. 39.), Ujlaki pajzsán a keresztbe folyó *szalagok*¹³⁷ (VII. 39.). A leírt mesteralakok valóban egyszerűek, s a magyar címertörténet legősibb mesteralakjai közé tartoznak. A *címerképek* száma — mint az imént rámutattunk — jóval nagyobb a mesteralakokénál. A *természetes képek* közül *emberalakot* vagy *emberi testrészt* találunk Toldi pajzsán (a cseh-fő, IV. 97.), Endre halál-zászlaján (a szerencsétlen herceg képe — VII. 18., VIII. 62., X. 41.), Andrási címerén (kardos levante, VII. 36.), Forgács pajzsán (tengerből kiemelkedő nőalak, VII. 41.), Csáki címerén (véres emberfő — VII. 51.) és az Arany-címeren (hajdú —

¹³⁶ A régi heraldikai terminológia elég zavaros volt, nem tettek különbséget a vágások és a pályák között sem. Vö. BÁRCZAY: 109. p.

¹³⁷ Modern leírás szerint pártá és csík van az alapul vett címerben. A szalag ugyanis félszélességű harántpálya.

XII. 111.). *Állati eredetű címerképek* : Lőrinc tarvarjuja (II. 19.), Butkai: farkharapó kígyó (II. 21.), a király lótakaróján a struccotoll (III. 4.), a királyi struccok (VII. 12.), Giléti hét seregélye (VII. 35.), Budaméri Konya címerében az oroszlán (VII. 35.), Bánfy ökörszarva (VII. 36.), Nádasdy koronás kacsája (VII. 38. és VII. 52.), Szécsi Miklós kétfejű sasa (VII. 40.), a Zrínyi-pajzson ábrázolt szárny (VII. 40.), Kanizsai János saskörme és félszárnya (VII. 41.), a Draskovics-címeren leírt két sas és páros oroszlán (VII. 41.), Berényi mókusa (VII. 51.), Balassa ökre (VII. 52.), Frangepán sasa (VII. 52.), Garai kígyója (VII. 52.), Telegdi sólyma és galambja (VII. 52.), Gersei Pethő rucája (VII. 52.), a Bocskai oroszlán (VII. 53.), a Majthényi teve (VII. 53.), a Viczay sasszárny (VII. 53.), a Csetneki halak (VII. 53.), a farkába harapó Kisvárdai kígyó (VII. 53.), a Dersfi oroszlán (VII. 53.), a Szirmai rák (VII. 53.) és a Rajcsányi-címeren leírt medve (VII. 53.). *A növényvilágból vett címerképek* : az Anjou liliumok (VII. 12.), Giléti rózsalevelei (VII. 34.), a Nádasdy-címer nádja (VII. 38.), a Lórántfy-címer fakadó fatöve (VII. 31.) és az Apaffy-címer szőlőábrázolása (VII. 53.). *Az égitestek közül csillag látható a Szentgyörgyi-címerben* (VII. 53.). *Képzeti alakok* : a Rozgonyi fénix (VII. 41.), a Bátori, Szokoli és Butkai címer három sárkányfoga (VII. 51., Butkai címerében még egyszer külön a II. 21-ben is), Hédervári Kont címerében (VII. 13.) koronás, szárnyas ezüst angyal, Laczfi sárkánya (VII. 32., XI. 82., XI. 84.), Bebek tündéralakja (VII. 38.), Ujlaki koronás, szárnyas ezüst angyala (VII. 39.).

A címerábrázolások javarésze — mint e felsorolásból is látható — természetes eredetű címerkép. *Mesterséges képek* : Drágfi vasmacskája (VII. 38.), Zrínyi pajzsán a kőbástya (VII. 40.) és Apaffy kardra szúrt sisakja (VII. 53.). Arany tehát főleg állati eredetű vagy embert ábrázoló címerképeket használt, de nem idegenkedett a növényi és a mesészerű ábrázolásoktól sem. Mesteralakokat is írt le, a mesterséges képeket már kevésbé alkalmazta.

E felsorolás is bizonyítja, hogy a T. Sz. címertani szempontból is művészi alkotás: *ha nem is teljes, de a heraldikában használt képek, alakzatok, mázak jelentős része előfordul benne.* Legértékesebb része kétségtelenül a VII. ének seregszemléje, de a II. énekben leírt tornajáték is mesteri kézre vall, s az egész művet át meghatározó heraldikai mozzanatok is méltók a nagy mester tudásához, alkotó készségéhez, tehetségéhez. Címerleírásai közben általában csak egy-egy szóval, félmondattal említi meg a címer valamelyik — többnyire a leglényegesebb, legjellemzőbb — ábrázolását; a teljes címerképet többnyire csak akkor adja, ha az illető címer nagyon egyszerű. Bővebb címerleírásokat ritkán találunk nála, ha több időt szán egy címerre, akkor sem a címer teljes, részletekbe menő leírását nyújtja, hanem inkább a címer eredetét ismerteti forrásai vagy saját kútfője alapján. Címerleírásai egyszerűsége, rövidsége egyben a kor heraldikájába való beillést is biztosítja: a XIV. századi címerek — mint a magyar heraldika első két századának a címerei általában — többnyire igen egyszerűek. A történeti hagyományt a címerek alkalmazásánál követni igyekezett, tudato-

san csak a Forgách-címer leírásakor fordult szembe avval, de a heraldika szelleméhez akkor is hű maradt, s talán éppen az alkalmazott címer hitelének bizonyítására támadta meg a történeti hagyományt is. Címeralkotó készsége leginkább akkor nyilvánul meg, amikor — olykor eltérve forrásaitól — az általa megismert heraldikai szabályok figyelembevételével és a XIV. századi heraldika színvonalának megfelelően önálló címerképeket, alakzatokat komponál (vö. Toldi és Tar Lőrinc címere).

Annak ellenére, hogy a rendkívüli alaposág, a forrásokhoz való szigorú alkalmazkodás lehetővé tette a T. Sz. heraldikai vizsgálatát, Arany természetesen nem mint heraldikust, hanem mint hazánk egyik legnagyobb költőjét tartjuk számon. A címerleírásoknál elkövetett hibákat is ennek figyelembevételével kell elbírálnunk. A hibák — ha a költői szabadság elvének szem előtt tartásával egyáltalán jogunk van hibákról beszélni — jelentős része a korabeli történeti, heraldikai, genealógiai irodalom fejletlenségének, a címerpublikációk hiányának a következménye. Ezért nem vádolható a költő, aki a források kiválogatásánál és felhasználásánál szinte a szakembereket megszégyenítő alaposágot tanúsított. (Ha ez nem lett volna így, nem sikerült volna szinte minden egyes címer forrását pontosan meghatározni.) Mindenesetre törekedett a források, a hagyományok precíz követésére. A színek eltévesztéséért szintén nem hibáztatható: ahol a rendelkezésére álló források színmegjelölést vagy színleírást adtak, ott átvette és használta azokat. Ahol azonban ilyent nem talált, az egyszínű ábra alapján saját maga volt kénytelen az egyes címerekhez színeket komponálni. Itt betartotta ugyan a heraldika szabályait, de természetesen nem találta el, hogy milyen színek szerepeltek az illető család *igazi* címerében. Ugyancsak a korabeli heraldikai irodalom fejletlensége és a címerpublikációk hiánya okozta, hogy a rendelkezésre álló források alapján nem tudta pontosan megállapítani az egyes címerek hitelességét, korát s a seregszámlához szükséges nagyszámú címer bemutatásakor kénytelen volt XV., XVI. sőt XVII. századbeli címereket visszavetíteni a XIV. századba. E módszer feltételezi, hogy az illető család címere a XIV. század óta semmit sem változott. A legtöbb tévedés természetesen innen adódott, hiszen a címerek a XIV. század óta bővültek, differenciálódtak. A költő maga is érezte ezt, épp ezért igyekszik mindig egyszerű címerleírást adni, s lehetőleg a címer főalakját írja le, amely többnyire valóban megvolt már a kérdéses család XIV. századbeli címerében is.¹³⁸ Nem hibáztatható komolyabban az egyes címerképek fel nem ismerése, ill. más tárggyal való azonosítása sem. Aki heraldikával foglalkozik, az tudja a legjobban, hányszor fordul elő, hogy a legkézenfekvőbb címerképeket, mesteralakokat hibásan identiflikálják. Az egyetlen komolyabb heraldikai hiba — amelyet nem menthet a költői szabadság

¹³⁸ Amennyiben a címerben később bekövetkeztek változások, javítások vagy bővítések, ez a módszer célravezető, mert a régi főalak ilyenkor benne maradt a megjavított, bővített címerben is.

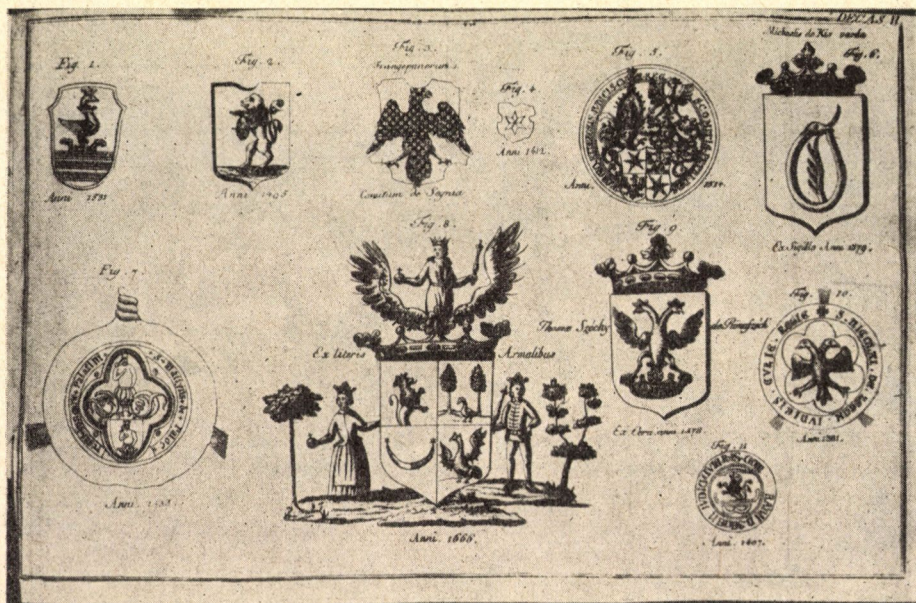
elve sem — a pecséteken előforduló ábráknak a pajzsra vagy a zászlóra történő mechanikus átvitele. A címerfödeleket, amelyek a pecséteken, ábrázolásokon valóban a címerpaizson vannak, nem lett volna szabad változtatlanul átvinni a címeres pajzsot vagy zászlót tartó vitéz pajzsára, zászlajára; figyelembe kellett volna venni, hogy azok a sisakot a fejükön, az oromdísz sisakjukon, nem pedig pajzsukon, vagy a kezükben tartott zászlón hordták. Ugyanígy hibázott a költő a pecséteken keretekként előforduló pajzsok zászlóra, illetve másik pajzsra rajzolásánál, egyik keretet másik keretre alkalmazva. Hibái azonban egy pillanatra sem vonhatják kétségbe művészi ábrázolókézségét, heraldikai tehetségét. Az elkövetett hibák csak a címertanban igen járatos olvasónak tűnhetnek fel, az eposz művészi szépségeit és értékeit nem érintik.

A lovagi tornák és címerleírások művészi hatása ma, a heraldikát kevésbé ismerő olvasó számára természetesen jóval kisebb, mint a T. Sz. megjelenésének idején volt, amikor — a múlt század utolsó harmadában — a magyar uralkodó osztályok különös előszeretettel és figyelemmel fordultak a középkor és annak heraldikai emlékei felé. Ennek ellenére állíthatjuk, hogy vizsgálódásunk nem volt hiábavaló. A T. Sz. heraldikája (és ezen belül elsősorban a címerleírások) amellet, hogy alkalmat adott nekünk a költő műhelyébe való betekintésre, az *epikai hitel* értelmezése szempontjából is fontos tanulságokat nyújt. Arany önmagával szemben felállított „*epikai hitel*” igénye a *történeti háttérnek a fellelhető legjobb források alapján történő legpontosabb rekonstruálását is jelenti, amelyen csupán a cselekmény alakítása szempontjából szükséges, tudatosan végrehajtott kisebb változtatások engedhetők meg. E változtatások főleg a történeti események leírásánál fordulnak elő, minthogy ez a mű cselekményével szorosabban összefügg; a történeti díszletek megalkotásánál, a címerek leírásánál a költő epikai hitelre törekvése, a források pontos követése csaknem maradéktalanul érvényesül.*

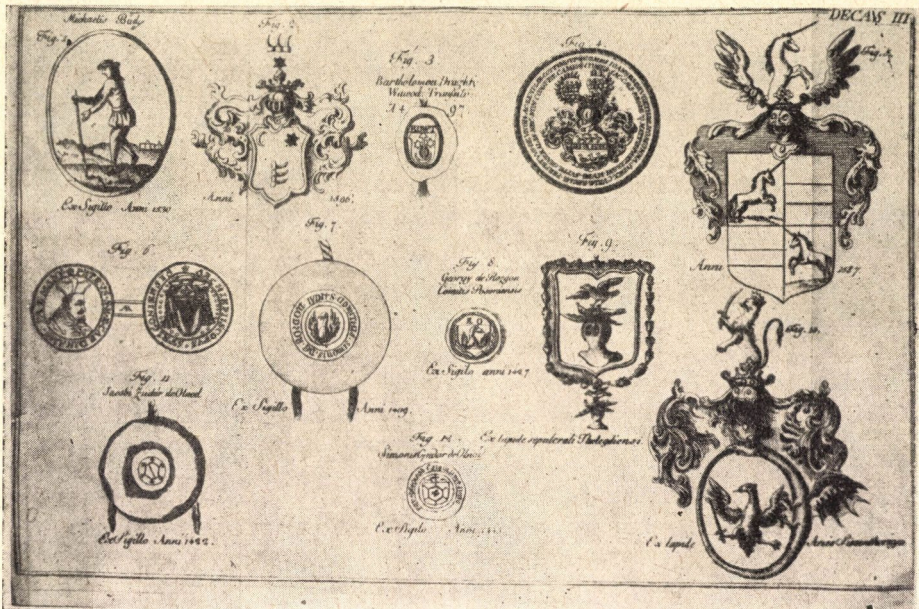
ARANY FORRÁSAI

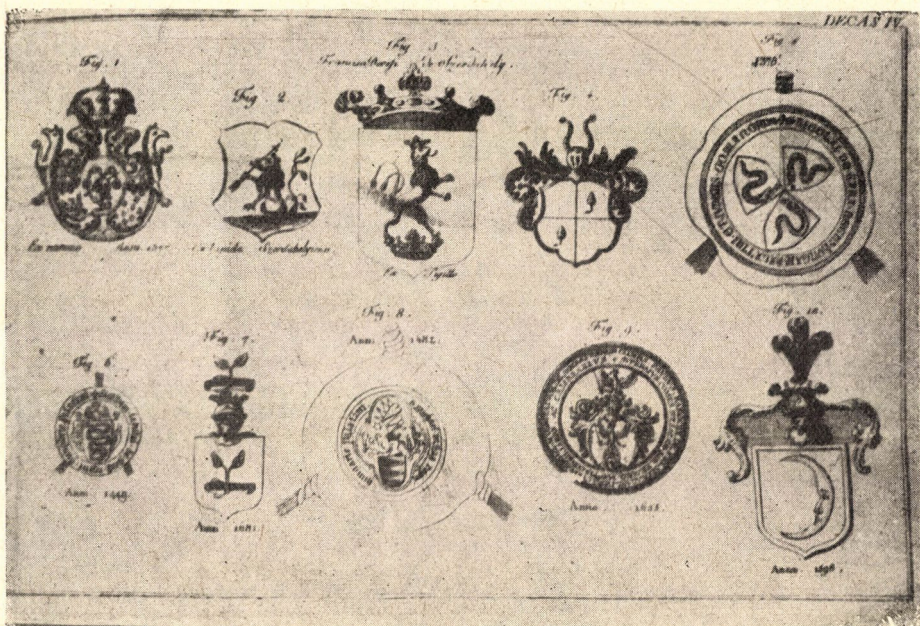
1. Wagner munkájának 1. táblája (Decas I)

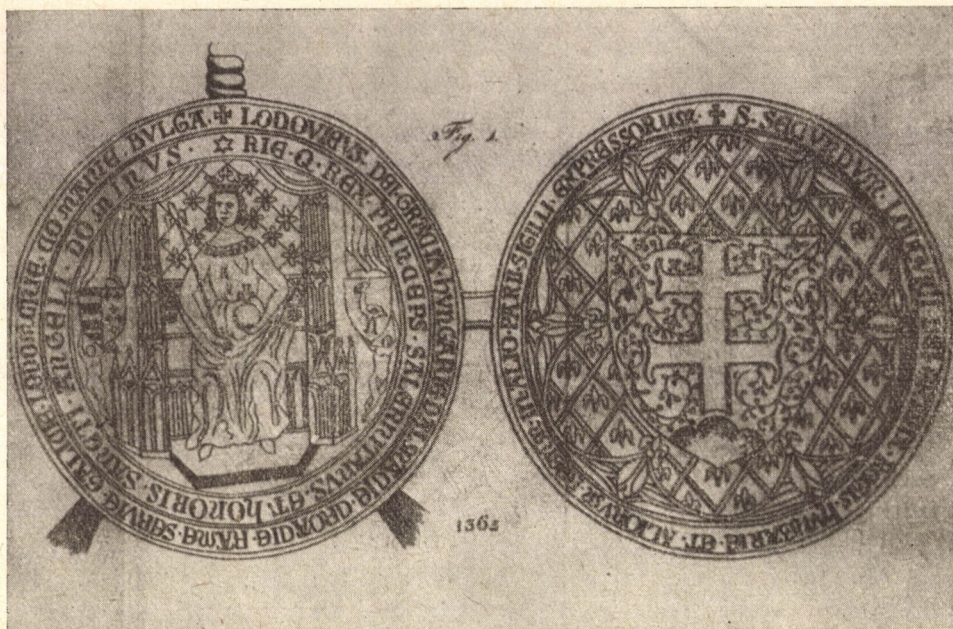
2. Wagner munkájának 2. táblája (Decas II)

3. Wagner munkájának 3. táblája (Decas III)

4. Wagner munkájának 4. táblája (Decas IV)

5. I. Lajos pecsétje Pray tábláján

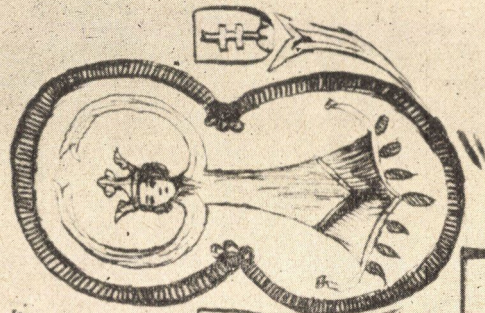

6. Az Arany-címer

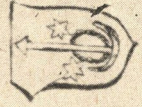

7. A Giléti-címer Praynál

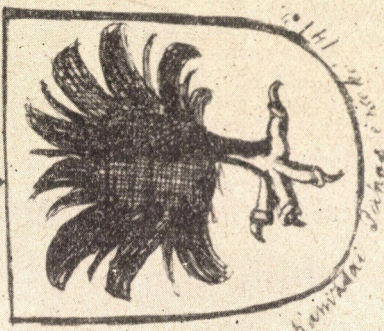
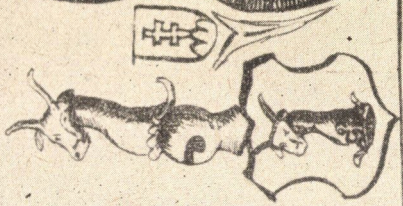
Böck 1401.

Arany és Toldalé
1407.

Borjé János
1521.

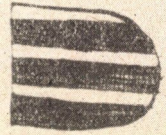

Körményi János

Bátori István
1519.

Mészárosi Gábor

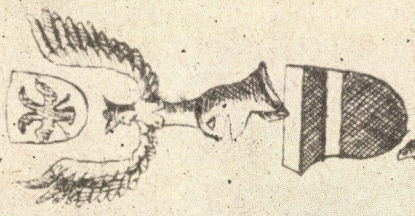

Arany és Toldalé

1549.

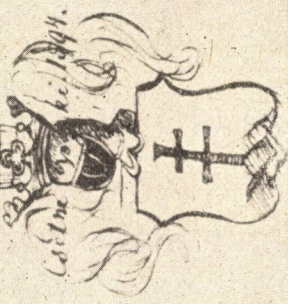
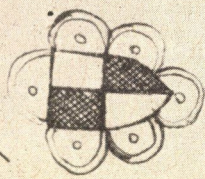
Ujlaki Miklós 1407.

Arany és Toldalé 1373.

Egyházi Miklós
1349.

8. Arany rajzai a T. Sz.-ben leírt címerekről (Toldiana, MTA Kézirattára, K. 505.)

9. Arany rajza a Zrínyi-címerről (Toldiana, MTA Kézirattára, K. 505.)